

VASAS GÉZA*

Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként?

Vizsgálat egy minden gyanú fölött álló történeti tény ügyében

„...tudásunk a próba/szerencse módszere és a hibák kiküszöbölése útján növekszik...”

Karl Popper

A mai napig nem csak a szűkebb szakirodalom, de összefoglalók, valamint kronológiák is tényként közlik, hogy Teleki Pál miniszterelnök 1940 augusztusában a katonai körök nyomására visszavonta Kárpátalja autonómiájára vonatkozó törvényjavaslatát.¹

A témát a történeti irodalomban Tilkovszky Loránt az 1938–1941 közötti időszak nemzetiségi politikájáról 1967-ben írott, alapos és színvonalas könyve bontotta ki először az akkoriban elérhető források határain belüli teljesség igényével. A szerző,

* A szerző történész. Email: vasas451@gmail.com.

¹ A kárpátaljai autonómia 1939–1944 közötti történetének fontosságát többek között az indokolja, hogy rajta keresztül élesen látszanak a korszak magyar nemzetiségpolitikáját jellemző dilemmák, belső ellentmondások. Tanulmányozása választ ad arra a fölvetésre, hogy miként ítéltetett vergődésre a revíziós sikerek előtt még oly sokat ígérő autonómiagondolat a szűk geopolitikai mozgástér, a nemzeti ellentétek és a magyarországi társadalmi elutasítás okozta szorításban. S hogyan határozta meg azután e sikertelenség az egész világháború alatti nemzetiségpolitika mozgásirányát, kereteit. Nem mellékesen a kárpátaljai autonómia a Teleki által képviselt politika egyik fontos építőköve volt, melynek kiesése hozzájárult az épület összeomlásához.

miután lelkiismeretesen rekonstruálta a kárpátaljai önkormányzatról szóló törvényjavaslat megszületésének szakaszait és időrendjét, egészen a képviselőház elé történő betérjesztésig, részletesen kitért az ezt megakasztó epizódra. Feltételezése szerint ugyanis éppen a megvalósulás küszöbén lépett közbe Werth Henrik vezérkari főnök, s a második bécsi döntéssel visszatért erdélyi területekre való bevonulás biztonsága végett Kárpátalján a katonai közigazgatás ismételt bevezetését, valamint a haditerületté nyilvánítást követelte. Nyilvánvaló, hogy ennek teljesítése „azonnali megsemmisülését jelentette volna” a kormány autonómiával kapcsolatos terveinek. A miniszterelnök úgy ítélte meg, hogy ilyen körülmények között az 1940. július 23-án a képviselőházban benyújtott javaslat letárgyalására, elfogadására és végrehajtására „belátható időn belül nem kerülhet sor”, ezért összecsomagoltatta és „augusztus 5-én irattárba tétette” az addigi jogalkotási munka egész anyagát. Tilkovszky az ezt követő hetekre, hónapokra utalva, többször is az autonómia „elaltatásáról” beszél, anélkül, hogy a *visszavonás* szót akár csak egyszer is használná.²

Hogyan csúszott akkor át ez az óvatosabb megfogalmazás egy mindenképpen kategorikusabb tényközlésbe? És valóban a katonai köröké volt elsősorban a kétes dicsőség, hogy a törvényjavaslat végül jobblétre szenderült?

Tilkovszky 1976-ban a tízkötetes Magyarország-történet nyolcadik kötetének általa írt oldalain még jobban az élére állítva sorjázta korábbi megállapításait. Következtetéseiben újfent oda jutott, hogy a „katonai vezető körök erélyes fellépése következtében Telekinek már augusztus 5-én irattárba kellett tétetnie kárpátaljai autonómiatervezetének teljes iratanyagát, s Werth kívánságára szeptember 12-én a keménykezű Kozma Miklós, volt belügyminiszter lett Kárpátalja új kormányzói biztosa.”³ Visszavonásról ezúttal sem beszélt, viszont a hangsúly a rivális tényezők (katonai körök) szinte kényszerítő beavatkozására került. Ily módon a helyzet alakításának főszereplője mintha immáron nem Teleki, hanem Werth és a vezérkar lett volna. A „kellett” pedig arra utal, mintha a miniszterelnöknek nem is nagyon akadt volna más, taktikailag megfelelő választása, mint engedni a nyomásnak.

² Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...*, i.m., 1967, 222.

³ *Magyarország története...*, i.m., 1976, 1023.

Az autonómia sorsát kirajzoló tények további tömörítésére a *Magyarország történetének kronológiája* 1982-ben kiadott III. kötetében került sor. A Pók Attila által összeállított részben 1940. augusztus 5-e mellett azt találjuk, hogy „Teleki miniszterelnök (katonai vezető körök követelésére) visszavonja a Kárpátalja autonómiájára vonatkozó, július 23-án benyújtott törvényjavaslatot.”⁴ A „vezető katonai körök” jelzős szerkezet megegyezik az 1976-os magyar történeti összefoglalás Tilkovszky által írt fejezetének főntebb idézett bekezdésében szereplő egyik mondatrészlettel. A kronológiakészítő történész minden bizonnyal éppen Tilkovszky kutatásai nyomán tarthatta fontosnak a kárpátaljai autonómia alakulásának két hangsúlyos tényben történő megjelenítését. A témában született tanulmányok eredményeit igyekezett széles körben ismertté, használhatóvá tenni és összesűrítve lehetőleg logikus, áttekinthető szerkezetbe foglalni. Magától értetődőnek látszott és látszik, hogy amennyiben egy törvényjavaslat beterjesztését követően a parlamenti tárgyalás bármilyen okból elmarad, akkor a benyújtás visszajaként bizonyára meg kell történnie a javaslat visszavonásának. Nagyon is elképzelhető, hogy ebben az esetben ugyanígy cselekedett a beterjesztő, vagyis a miniszterelnök, csak éppen erre vonatkozóan nem maradt fenn perdöntő erejű forrás. Ráadásul az augusztus 5-i *ad acta* elintézését, amit Tilkovszky tárt föl, s ugyanazzal a lendülettel azonnali tényleges irattárba tételnek vélt, könnyűszerrel lehet visszavonásnak érteni, hiszen nagyon meggyőzőnek tűnik, hogy ez két egymást követő és föltételező lépés.

Az alap kutatás egyik állítása így a kronológiai tényalakítás alkalmával, ami jórészt kifejezésbeli tömörítést takart, lezárt formát, ezáltal pedig szinte kanonizált értéket kapott. Ez a szakmai szabályoknak megfelelő visszaigazolás a fontos és jelentős tények közé iktatta az autonómiajavaslatnak a vezérkar föllépése következtében történő 1940. augusztus 5-i „irattárba tételét”. A két mozzanat, ok (katonai körök ellenállása) és okozat (irattárba tétel) közül az utóbbi 1984-ben ismét föltűnt Tilkovszkynál egy, a két világháború közötti Magyarország politikai viszonyainak szentelt tanulmánykötetben.⁵ A 20. századi magyar nemzetiségi politikát

⁴ *Magyarország történetének kronológiája...*, i.m., 1983, 975.

⁵ *Tilkovszky Loránt: Magyarság és nemzetiség...*, i.m., 1984, 351.

fölölelő 1998-as rövid szintézisében pedig újra együtt szerepelt mindkettő.⁶

Ettől kezdve viszont újabb, főként összefoglaló munkák tényanyagának alkotórésze lett. Így történhetett, hogy 2002-ben a Fedinec Csilla szerkesztésében megjelenő szerzeágazó időrendi áttekintés a kárpátaljai magyarság 1918–1944 közötti történetéről lényegileg követette az 1982-es kronológiát: „Katonai vezető körök követelésére Teleki Pál miniszterelnök visszavonta a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslatot.”⁷ A Kárpátalja 20. századi történelméről, kultúrájáról készült sokrétű összefoglalásban, amit nyolc évvel később ugyancsak ő szerkesztett és részben írt is, ugyanerről már óvatosabban és árnyaltabban fogalmazott: „A törvényjavaslat többszörösen módosított szövege végül 1940 júliusában került a magyar parlament elé, de röviddel azután a miniszterelnök, főleg a katonai körök biztonságpolitikai érvelésének nyomására, kénytelen volt azt visszavonni, s ezzel a kérdés véglegesen a süllyesztőbe került.”⁸

Az autonómiajavaslat sorsával Botlik József is foglalkozott 2000-ben publikált Kárpátalja-könyvében. A végkifejlet ismertetésekor azonban némileg össze- és félrecsúsztak a szavak s velük a fogalmak: „Elsősorban a vezető katonai körök nyomására a parlament nem fogadta el a törvényjavaslatot...”⁹ A kétséget kizáróan az 1976-ban megjelent tízkötetes szintézis Tilkovszky által jegyzett részéből, valamint az 1982-es kronológiából származtatható „vezető katonai körök” kifejezés visszatért Botlik közel ezer oldalas *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján* című, az

⁶ „A biztonsági szempontokra hivatkozó magyar katonai vezető köröknek is jelentékeny szerepe lehetett abban, hogy a kárpátaljai autonómia többszörösen átdolgozott és egyre sekélyesebbé vált tervezetét, mint törvényjavaslatot, a Teleki-kormány 1940. július 23-án a parlament elé terjesztette ugyan, de tárgyalását nem tűzték ki, s az autonómia egész iratanyaga augusztus 5-én irattárba került.” Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon...*, i.m., 1998, 76.

⁷ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája...*, i.m., 2002, 360.

⁸ Fedinec Csilla: *Kárpátalja 1919-2009...*, i.m., 2010, 161. A rövid kronológiai melléklet lényegében megismétli a 2002-es időrendi összefoglaló ide vonatkozó megállapítását. Uo. 197.

⁹ Botlik József: *Egestas Subcarpathica...*, i.m., 2000, 265. A „nem fogadta el” kitétel nyilvánvalóan tévedés.

1918–1945 közötti időszakot áttekintő 2005-ös monográfiájában is: „Elsősorban a vezető katonai körök nyomására Teleki Pál miniszterelnök ugyan kénytelen volt visszavonni a Kárpátalja autonómiájára vonatkozó törvényjavaslatot...”¹⁰ Egy 2010-ben publikált rövid tanulmányában még egyszer érintette a betervezett törvényjavaslatot, mint amelyet Teleki – s itt szükségesnek tartotta megemlíteni az esemény közmegegyezéses idejét is – „1940 augusztusának első napjaiban a katonai körök nyomására visszavont”.¹¹

A kárpátaljai magyar történész, Brenzovics László 2010-ben napvilágot látott könyve a visszacsatolt térségben 1939–1944 között követett nemzetiségi politikáról lényegében Tilkovszky kifejezéseit használva szintén a katonai vezetők nagy nyomásával magyarázta a törvénytervezetek augusztus 5-i irattárba helyezését.¹²

A szakirodalmi körkép időrendileg és tematikailag is úgy lesz teljes, ha saját, a témában elkövetett ügytelenségemről sem feledkezem meg. Tíz esztendővel ezelőtt Fedinec Csilla a Kárpátalja-kutatás egyik úttörő kötetét válogatta, szerkesztette, egyszersmind fordította a benne szereplő ukrán nyelvű tanulmányokat. A térség 20. századi történelmének ukrán és magyar nézőpontokból és forrásokon keresztül történő bemutatásából nem maradhat ki az autonómia sorsa sem. Az 1939–1940-es időszakkal foglalkozó tanulmányomban természetesen kitértem az eddig vizsgált részproblémára is: „A törvényjavaslat kormány általi benyújtásával lényegében egyidejűleg kerítettek sort a második ügyosztályon az összes tervezet, összefoglaló, ügyirat *ad acta* tételére. A törvény-előkészítés lezárulásának, a jogalkotás parlamenti szakaszának

¹⁰ A visszavonás föltételezett időpontjára előző könyvéhez hasonlóan ezúttal sem utal. Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika...*, i. m., 2005, 79.

¹¹ A tanulmány alapvetően a két világháború közötti Kárpátaljára vonatkozó cseh, magyar, ruszin nyelvű levéltári forrásokkal és korabeli kiadványokkal foglalkozik. Itt már föltűnik a visszavonás időpontja. Botlik József: *Kárpátalja története...*, i. m., 2010, 71.

¹² A megfogalmazás, a kifejezések ismerősen csengenek: „A rendkívül nagy nyomás alatt álló Teleki augusztus 5-én összecsomagoltatta és irattárba tette a kárpátaljai autonómia egész iratanyagát, belátva, hogy a törvény letárgyalására a közeljövőben aligha kerülhet sor...” Brenzovics László: *Nemzetiségi politika...*, i. m., 2010, 105. A 2010-es megjelenés némileg csalóka, mivel tartalma és szövege lényegében megegyezik Brenzovics 2001-ben megvédett doktori értekezésével. Fedinec Csilla: *Konzervált történelem...*, i. m., 2012, 164.

kötelező mozzanatáról van szó, nem pedig arról, hogy – amint Tilkovszky Loránt írja – Teleki rájött volna: »*az autonómia megvalósítására belátható időn belül nem kerülhet sor*«.» A jogalkotási torzót több tényező egybeesésének tulajdonítottam, melyek közül a katonai körök föltételezett ellenállása csupán az egyik, még csak nem is a legjelentősebb akadály volt.¹³ Azonban a megfogalmazás máskor megengedhető közelítőlegessége („lényegében egyidejűleg”) itt kronológiai felületességet eredményezett, hiszen a betérjesztés és az *ad acta* tétel között tizenhárom nap telt el, s így elmaszatolta az álláspontomban egyébként benne rejlő, a Tilkovszkyéval szembeni éles különbséget. Sajnálatosan elmulasztottam tehát annak egyértelmű kimondását, hogy állításom augusztus 5-ére vonatkozik, amiből pedig egyenesen következik: ezen a napon még korántsem pecsételődött meg a kárpátaljai önkormányzat sorsa. Ezek után nem csoda, ha ugyanezen kötet függelékének kárpátaljai kronológiájába 1940. augusztus 5-éhez továbbra is a 2002-es, Fedinec-féle időrendi áttekintés már idézett mondata került.¹⁴ Így a három évtizedes kronológiai közhelyet, noha tétován megkíséreltem, nem sikerült megcáfolnom. Ezért aztán nem lehet Csernicskó Istvánnak nem főlróni, ha 2013-as, hézagpótló monográfiájában, amely a Kárpátalján utóbbi százötven évben követett nyelvpolitikákat mutatja be, szinte a toposzok magától értetődőségével állítja, hogy a vajdasági törvényjavaslatot Teleki a külpolitikai helyzet alakulása, a kárpátaljai magyarság tiltakozása miatt, s természetesen a „befolyásos katonai vezetők nyomására” augusztus 5-én visszavonta. A megállapítás alátámasztásául hivatkozott munkák között Tilkovszky klasszikusa és Brenzovics földolgozása mellett ott szerepel az enyém is.¹⁵

Hogy e rövid szemle során összetorlódtott ellentmondások legalább értelmezhetőek legyenek, célszerű a forrásokat megidézve

¹³ Vasas Géza: *A félbehagyott alkotmány...*, i. m., 2004, 212-213.

¹⁴ Uo. 260.

¹⁵ Csernicskó István: *Államok, nyelve...*, i. m., 2013, 163. Augusztus 5-e csapdáját kevés, a témával akár csak részben foglalkozó munka sem nagyon kerülte el. Ilyennek kivételnek számít Romsics Ignác összefoglalója a 20. századi magyar históriáról, amelyben a szerző jó érzékkel és óvatossággal, élve egyszersmind a műfaji lehetőségekkel, amelyek nem parancsolnak olyan mértékű konkrétságot, mint a szaktanulmányok, a törvényjavaslat „későbbiekben” történt „visszavonásáról” ír. Romsics Ignác: *Magyarország története...*, i. m., 2001, 247.

rekonstruálni a jogalkotási kísérlet végkimenetelét. Az eltérő koncepciókon alapuló előzetes javaslattervezetek után 1939 őszétől a területi autonómia elveire épülő rendszeres kodifikációt már Teleki híve, az alkotmányjog és a közigazgatási jog egyetemi tanára, Egyed István tartotta kézben. Tíz havi munkájának eredménye tizenegy egymást követő javaslattervezet, melyből az utolsó a Miniszterelnökségen még néhány helyen változott, mielőtt a miniszterelnök személyesen a képviselőház elé terjesztette.

A képviselőház 1940. július 23. után nyári pihenőre vonult, csak szeptember 4-én gyűlt össze ismét. Azonban ezen az ülésnapon, majd a későbbiekben is hiába keressük a törvényjavaslat általános vitájának a fejleményeit a Naplókban, ugyanakkor a visszavonásnak sem találni nyomát. Mondhatnánk, hogy a kormányt és a képviselőket ekkorra más, sürgetőbb kérdések foglalkoztatták. Elsősorban a második bécsi döntés eredményeként megkezdődő erdélyi revízió és az általa megkövetelt halaszthatatlan intézkedések foganatosítása, a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás mérlegelése és elhatározása, valamint a területgyarapodással fordított arányban szűkülő mozgástér dilemmái.

A Miniszterelnökség fennmaradt iratai hallgatnak a mellőzés okairól, körülményeiről. Annyi mindenesetre kiderül – Tilkovszky amúgy az érvelését nagyrészt erre építi –, hogy Kászonyi Ferenc pontosan egy héttel a képviselőházi benyújtást követően elkészítette „Kárpátalja önkormányzatának időrendbeli összefoglaló történetét”. Ezzel azonban nem zárult le teljesen a törvényjavaslattal kapcsolatos munka és az iratképződés sem, mivel a „Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai” címet viselő jegyzék szerint augusztus 6-án iktatták Egyed István, 8-án pedig Kaas Albert báró indokolási tervezeteit. Nyilvánvaló, hogy mindez nem történhetett volna meg, ha augusztus 5-én *Teleki irattárba téteti* az összes iratot. Az augusztus 5-e azonban nem véletlenül válhatott a tényalkotás magjává, hiszen ezzel a dátummal jegyezte rá Kászonyi a 19167-es számú miniszterelnökségi aktára az alábbiakat: „19 065-19167 sz. alatt iktatott ügyiratokat M.E. úr Őexciája a Kárpátaljai Vajdaságról s annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslat-tervezetnél figyelembe vette. Miután a javaslatokat Őexciája f. évi július hó 23-án az országgyűlésen benyújtotta, az ügyiratok további intézkedést nem igényelnek. Tudomásul szolgál. Ad acta teendő.” Ebből viszont a napnál világosabban kiderül, amint erre korábbi tanulmányom

főntebb idézett részlete már rámutatott, hogy az *ad acta* tétel a törvényjavaslat benyújtásának a velejárója volt, az irat sorsának rutinszerű mozzanata. Akkor pedig nem lehet a törvényjavaslat elalattatásának kezdete, még kevésbé a visszavonás bizonyítéka. Az egészen biztos, hogy Kászonyi *nota benéje* nem vont magával azonnali tényleges *ad acta* tételt, hiszen az ügyiraton szereplő dátumok ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Az egész anyag, úgy tűnik, egy jó fél évvel később érte el a teljes irattárérettséget, és kerülhetett az irattár alvó részébe, ugyanis a kiadványozást végző Balla Pál miniszteri tanácsos egy II. 21. dátumot rótt a neve kezdőbetűiből álló aláírása mellé. De található az aktán még egy ennél is későbbi dátum (III. 31.) Bernolák Jenő törvényszéki titkár aláírásával az „elküldés után (irattárba helyezés előtt)”.¹⁶

Ezen a ponton azonban egy újabb zavaró tényező merül föl. Az utóbbi két datálásból ugyanis szokatlan módon hiányzik az év, ami persze sosem jelent gondot, ha az „elintézés” rövid szövegének kelezésénél ugyanazon év hónapja (esetünkben 1940 augusztusa) megelőzi a jóváhagyását (II.21.) és az irattárba küldését (III.31.). Az itteni rendhagyó kelezés csak úgy oldható föl, hogy a következő esztendőre, 1941-re helyezzük a két szóban forgó iratkezelési eseményt. Ez már csak azért sem lehetetlen, mert hasonló datálásra elvéve bár, de találunk példát az ügyosztály, azon belül is a kiadványozó Balla gyakorlatában.¹⁷ Ám ebben az esetben is marad egy, a tisztázást akadályozó probléma, a kiadványozás furcsasága. Elképzelni is nehéz, hogy mit lehetett kiadványozni, azaz elküldésre jóváhagyni az iratok *ad acta* tételekor. A miniszterelnökségi ügyirat tartozéka a történeti összefoglaló és az iktatmányjegyzék, mindkettő egyaránt kézzel írott és gépelt formában. Tételezzük föl, hogy valamelyiket vagy mindkettőt tájékoztatásul elküldték. Ez rögtön két kérdést vet föl. Miért nincs egyértelmű nyoma – ilyen esetben jóváhagyott levélfogalmazvány – az elküldésnek, valamint kinek, kiknek küldhették volna meg? Ha az augusztus 5-i Kászonyi-féle

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 210.cs. 1940-H-19167 Az egész bekezdésben ebből az iratból idézek.

¹⁷ Ilyen datálással találkozunk például az 1941-L-18318-as jelzetű ügyiratban. MNL, OL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 210.cs.

rövid „elintézés” szövegét a Miniszterelnökségen belül juttatták volna el egy másik szervezeti egységhez, ebben az esetben legvalószínűbb „címzett” az elnöki osztály, s ha föltesszük a szokásszerűséget, akkor sem tudjuk megválaszolni a sántikáló kiadványozást. (A nemzetiségi és kisebbségi osztály az Uri utca 54-56., az elnöki osztály pedig a Szent György tér 1. szám alatt a Sándor-palotában működött.) Egy ilyen átküldést is mindenképpen föltüntettek volna az iraton. A keltezesek időbeli szétterülését, vagyis az iratkezelési eseményeknek *ad acta* tételi javaslatától a tényleges irattárba helyezésig való elhúzódását nyilván a politikai akadályok magyarázzák. Ugyanakkor a Kászonyi-féle elintézés augusztus 5-i időpontjától számítva a II. 21-i kiadványozásig csaknem fél év telt el, ezért nem kizárt, hogy ez egyúttal olyan határidő lehetett, amelynek a közelgő lejárta miatt került sor az iratkezelés befejező mozzanatára. Az ellentmondások majdhogynem sállangmentes föloldása alighanem az, hogy az iraton a kiadványozást jelölő *K* betű egyszerűen csak az ügy előadója által javasolt *ad acta* tételre irányuló írásbeli intézkedés jóváhagyására vonatkozik, hiszen erre is akad több példa az ügyosztály aktáiban.

Még egy árnyaltnyi furcsaság, szokatlan vonás fedezhető föl az ügyiraton. A kései datálást végző Balla miniszteri tanácsos és Bernolák törvényszéki titkár közül ugyanis egyik sem az II. ügyosztálynak az autonómia ügyét addig elsősorban gondozó „A”, hanem a „B” részlegéhez tartozott, amely hatásköre szerint a nemzetiségi és kisebbségi ügyek külföldi vonatkozásaival foglalkozott.¹⁸ A „szépséghiba” titka bizonyára abban rejlik, hogy a II.A osztálynak addig vezetőjét, Ottlik Lászlót 1940 kora őszén az erdélyi revízióval megnyíló új lehetőségek közepette fölkérték az újjászerveződő kolozsvári tudományegyetem jogi karán a *politika* tárgy oktatására, 1941 februárjában pedig ugyanide kinevezték nyilvános és rendes tanárnak.¹⁹ Miután letette a tanári esküt, március 11-én elfoglalta katedráját. A távolság és a megnövekedett feladatok miatt tanári tevékenységét nyilvánvalóan már nem volt képes

¹⁸ Erre a kettéosztásra az 1939-es átszervezés során, tehát alig valamivel a kárpátaljai javaslat előtt került sor. *A Miniszterelnökség Levéltára...*, i. m., 1958, 15.

¹⁹ Szabadfalvi József: Egy elfeledett társadalomtudós. Portrévázlat Ottlik Lászlóról, 2006, i. m., 60.

összeegyeztetni minisztériumi munkájával, így március első napjaiban megvált hivatali pozíciójától.²⁰ Mivel helyére nem neveztek ki senkit, az ügyosztály egyetlen osztályvezetője a miniszteri osztálytanácsos Balla maradt. De az összefoglalót elkészítő Kászonyi sem dolgozott már 1941 tavaszán az ügyosztályon, hiszen őt, akinek a titulusanál azt találjuk, hogy szolgabíró, csupán ideiglenes szolgálattételre rendelték ide. Föltehetően azért, hogy közigazgatási jogi tapasztalatait akár éppen a kárpátaljai autonómiatörvény vitája alkalmával hasznosítsák. Balla viszont a II.B osztály vezetőjeként gyakorolhatta a kiadványozás jogát olyan esetben is, amikor a kialakult gyakorlat alapján az „A” részleg munkatársai kezdték meg az ügyirat elintézését. Ez már csak azért sem okozhatott nehézséget, mivel a két részleg egyazon épületben működött, még külön telefonszámmal sem rendelkeztek.²¹

Segíthetné még a jogalkotási rejtély kiderítését az ügyirat elintézésében főszerepet játszó hivatalnokok erre vonatkozó visszaemlékezése, azonban ilyen eddig nem került elő. Egyedül Bernolák Jenő önéletrajza bukkant föl, ám ez is csupán annyit árul el erről az időszakról, hogy „nemzetiségi vonatkozású jogszabályok előkészítésében” vett részt.²²

²⁰ Az 1941-I-16416-os jelzetű ügyirat tartalmazza az erre vonatkozó adatokat. MNL, OL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 214.cs.

²¹ *Magyarország tiszti- és névtára...*, i. m., 1941, 24-25. Ugyanakkor az ügyosztály napi tevékenységének vezetése a valóságban Balla kezébe került, mivel Pataky mindinkább összekötő szerepet töltött be a miniszterelnök és az ügyosztály között. Erről Ónody Olivér: *A Miniszterelnökség és annak...*, i. m., 1997, 77. Ezt megerősíteni látszik a kiadványozási gyakorlat is, mivel a legtöbb ekkoriban keletkezett és szerencsésen fennmaradt aktán Balla végleges jóváhagyó aláírása áll.

²² Vízügyi Múzeum, Vác, Dokumentációs Osztály Ad/292-2008. Bernolák Jenő a jónevű büntető jogász, Bernolák Nándor fia. A jogi egyetem elvégzése után 1935-ben a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályán kezdett tiszteletdíjasként dolgozni. Egyéves igazságügyi minisztériumi kiterő után ismét a Miniszterelnökségen alkalmazzák, ahol 1939-ben miniszteri fogalmazó, majd 1941-től törvényszéki titkár. A nyilas hatalomátvétel után megtagadta hivatali teendőinek ellátását. 1945-ben igazolták, a Miniszterelnökség állományába került, ahonnan 1949-ben elbocsátották. 1950-es évekbeli hányattatásai után, amikor nehéz fizikai munka végzésére kényszerült, végül a vízügynél nyert alkalmazást, ahonnan megbecsült szakemberként vonult nyugdíjba. Itteni kapcsolatait egészen 1997-ben bekövetkezett haláláig ápolta. Az már az 1990 előtti korszak forráspusztító- és felejtő jellegéhez tartozik, hogy a

Ha ezek után akár csak egy szemernyivel is közelebb szeretnénk jutni az eddig körvonalazott ellentmondások földolásához, vissza kell térnünk az országgyűlésben történetekhez. Mindenekelőtt érdemes tüzetesen megvizsgálni a törvényjavaslat parlament elé kerülésének előzményeit, valamint körülményeit. Talán az 1940-1941-es ülésekről készült képviselőházi naplók is rejtegetnek számunkra olyan elszórt utalásokat, nyomokat, amelyekből a fentebb elmondottakon túl még megtudhatunk valamit a javaslat későbbi sorsáról.

A kárpátaljai törvénytervezetek újabb és újabb változatai készültek el, s az egész munka már a véghajrához közeledett, mikor a parlamentben a nyilas képviselők 1940 júniusában támadást indítottak a Teleki-féle nemzetiségi kodifikáció ellen. Keck Antal a „kárpátaljai autonómia körül tapasztalt különös jelenségek tárgyában” interpellálta a miniszterelnököt. Azt kérte számon, hogy pártjának egyetlen vezetőjét sem hívták meg a javaslatot előkészítő tárgyalásra. Kiderült, hogy Bakó Endre, aki a szélsőjobboldal képviselőjében részt vett ezek egyikén, nem tartozott a párthoz.²³ A kormány nemzetiségi politikája elleni első szúrásokat követte egy

nemzetiségpolitikai témát földolgozó Tilkovszky nem vette, nem vehette (?) igénybe a hajdani résztvevők segítségét a téma földolgozásakor. Érthető, ha a két világháború közötti és II. világháború alatti múltból való kényszerű hallgatás közepette és a kölcsönös bizalmatlanság légkörében Bernolák, már amennyiben egyáltalán eljutottak hozzá a nemzetiségpolitikai tárgyú földolgozások, nem ajánlotta föl saját koronatanúi segítségét. S mire a lehetőség erre megnyílt volna, a téma Tilkovszky előadásában már befutott a történeti irodalomban, és még nem merült föl a korrekció, az újírás igénye. Amikor viszont ez megtörtént, akkor más késő volt. Korábbi szakmai világtól való teljes elszigeteltségére jellemző, hogy halálakor nekrológot csak új tevékenységének orgánumban közölték róla, amely döntően az itt hivatkozott önéletrajzon alapul (Fejér László: *Bernolák Jenő...*, i. m., 1998, 27.). Ugyanez vonatkozik a nemzetiségi osztály emigrációba vonult tisztviselőire. Egyedül Ónody Olivér rövid visszaemlékezése és reflexiója jelent meg itthon halálának évében, 1997-ben. (Ónody Olivér: *A Miniszterelnökség és annak...*, i. m., 1997, 77-84. Az általa említett, s az idő tájt Sao Paulóban megjelenő *Délamerikai* (sic!) *Magyar Hírlap* 1949 augusztus-decemberi számaiban a nemzetiségi osztály korábbi munkatársai, így többek között Balla Pál tollából közölt akkor még friss értékeléseket az ügyosztály két világháború közötti tevékenységéről. Sajnos, ennek a lapnak a számai a magyarországi gyűjteményekből vagy teljesen hiányoznak, vagy szinte használhatatlanul foghíjasak.

²³ *Képviselőházi Napló*, 1939. VI. kötet, 112. ülés, 1940. június 5. 101-102.

erőteljesebb vágás: Hubay Kálmán és Vágó Pál képviselőházban benyújtott törvényjavaslata a népcsoportautonómiáról. Kiváló alkalom arra, hogy bemutathassák kedvenc nemzetiségpolitikai elképzeléseiket, amelyek nemcsak tartalomban, hanem stílusban is a német testvérpártot idézték. Nem véletlenül, hiszen a javaslat elkészítésekor kikérték a külhoni németek Stuttgartban székelő intézetének véleményét, és messzemenőig figyelembe vették az általuk eljuttatott népcsoportjogi követelményeket. Az igazodásban odáig mentek, hogy az indoklásban Magyarországot a német élettérbe tartozónak ismerték el. Az identitáspolitika előtérbe helyezéséből adódó folyamatos konfliktuskeresésen túl azzal a hátsó gondolattal lendültek támadásba a kormányzattal és a gyűlölt miniszterelnökkel szemben, hogy 1940 tavaszának és nyarának német hadisikerei akár a hatalom csúcsaira röpíthetik őket. A kormányra kerülés ingatag reménye mellett egy közelebről elérhető cél is ösztönözte Vágóékat: a megnövekedett számú nem magyar, főként német nemzetiségű lakosság körében igyekeztek ismertségüket és szavazatokban kifejeződő támogatottságukat növelni.²⁴

Telekinek jelentős politikai energiákat kellett mozgósítania a nyilas javaslat visszaverésére és megbélyegzésére. Szándékának megfelelően előbb a képviselőház többsége utasította el, hogy napirendre tűzze és megtárgyalja, majd maga a miniszterelnök

²⁴ Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund...*, i. m., 1978, 73-75. Az újabb szakirodalom olykor mintha mellőzné Tilkovszkynak a szélsőjobboldal nemzetiségi politikájának mozgatórugóit főtároló kutatási eredményeit, ezért az egyébként újszerűnek szánt megközelítések hangsúlya egyoldalúsághoz vezet: „A nemzetietlenség vádja tehát sajátos módon azért ragadhatott a hungaristákra, mert a német imperializmustól eltérően ők – Szálasi nyomán – nagyon megengedő nemzetiségi politikát hirdettek.” Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták...*, i. m., 2013, 209. Tilkovszky korábban részletesen is főtárolta a nyilas törvényjavaslat mozgatórugóit. Tanulmányában nem csak a nyilasok nemzetiségpolitikai nézeteiben kimutatható ellentmondásokat, de a pillanatnyi politikai haszonszerzés vágyából eredő elvtelenséget is kiemelte. Ekkor még nem tudott arról a közvetlen kapcsolatról, ami az említett stuttgarti intézet és Hubayék között létesült a törvényjavaslat elkészítése során. Tilkovszky: *A nyilasok törvényjavaslata...*, i. m., 1965. A nyilas javaslatot nemcsak szövetszerűen bemutatta, hanem a Teleki-féle nemzetiségpolitikával összhangban értékelte már a kortárs Mikó Imre is 1944-es alapművében. Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...*, i. m., (é. n.), 301-305.

hosszabb beszédben szedte ízekre. Leszögezte, hogy a javaslat egyes részei a „magyar államrendet létalapjaiból forgatják ki”, ami pedig kikerülhetetlenül fölveti, hogy a benyújtók képviselői kötelességüket súlyosan megszegik. Össztűzet zúdított az államélet részben etnikai alapon, népcsoportonként való megszervezésére, s hogy a magyarság is csupán ezeknek a népcsoportoknak egyike lenne. A területi alapon szervezett állam és az egységes, oszthatatlan nemzet továbbra is a magyar nemzetiségi politika kiindulópontja maradt, igaz, ez utóbbit a nyilas javaslat bevezetése is kinyilatkoztatta. Teleki azt is elfogadhatatlannak nevezte, hogy a népcsoport övéi által megválasztott vezetője lényegében „semmiféle államhatalmi tényezőnek nem felelős”. Az állampolgári jogegyenlőséget pedig leginkább a népcsoportba való besorolás és fölvetel sértette, mivel korlátozta volna az egyén arra vonatkozó jogát, hogy szabadon válassza meg nemzetiségi hovatartozását. Ez, bár természetesen hallgatott róla, a magyar asszimilációs politikának, amely különösen a németiséggel szemben továbbra is létezett, sem kedvezett volna. Hevesen bírálta ugyanakkor a betelepítés időzítését is, hiszen nem indokolatlanul a kormány már lényegében kész önkormányzati javaslatának a keresztvezésére, akadályozására irányuló zavarórepülésnek tekintette, amely nem kis részben német birodalmi érdekeket szolgált. Ugyanakkor ravasz kétértelműséggel a Németországgal való jóviszony aláásásával is megvádolta a betelepítőket. Azt természetesen diplomatikusan elhallgatta, hogy a javaslat, *völkisch* jellegén túl, különösen is jól jött volna a hazai németiségnek. A vitában elhangzottak után nem volt meglepő, hogy Hubay és Vágó ellen összeférhetlenségi bejelentést tett. A házszabályok alapján, s a belőlük származó végső jogkövetkezményekkel együtt, bizonyítani kívánta, hogy a két képviselő „a magyar hazához és a magyar nemzethez tartozó köteles hűség ellen vétett”.²⁵

A szenvedélyes Teleki-féle kritika nyomán különösen a kormánypárti frakcióban magasra csapott a javaslattal és annak benyújtóival szembeni fölháborodás, s az, ami részint táplálta, és egyben az őszinte indulat hordaléka is volt: a szűkkeblű nacionalizmus. Ezért a miniszterelnök szükségét érezte, hogy ennek ellensúlyozására korábbi beszédeinek ide vonatkozó részleteiből

²⁵ *Képviselőházi Napló*, 1939. VI. kötet, 117. ülés, 1940. június 13. 262-263.

nemzetiségpolitikai hitvallását ismételten összefoglalja. Kijelentette, hogy a kárpátaljai önkormányzatnak illeszkednie kell a magyar alkotmányos hagyományokhoz, amiből az is következik, hogy szerinte Vágóék tervezete szemben állt azokkal. A tapintatos és az állampolgárt szolgáló közigazgatás fontosságát ezúttal sem mulasztotta megemlíteni. S hogy középutas álláspontját még jobban aláhúzza, újfent elhatárolódott a 19. század „imperialisztikus” nemzetiségpolitikájától.²⁶

A már idézett július 23-i ülésen a nyilas képviselők hazaárulást harsogó hangzavarában Teleki csak nehezen jutott szóhoz. Bejelentette, hogy a törvényjavaslat tárgyalásának előadójául Gergelyffy Andrást, helyettes előadójául pedig Kossuth Pál képviselőket kérte föl. A házszabálynak megfelelően az is elhangzott, hogy az általános vitát követő részletes tárgyalás a közjogi és közigazgatási bizottság előtt folyik majd. A kormányfő kilátásba helyezte, hogy a képviselőház „legközelebbi üléseinek egyikén” be fogja nyújtani a Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvény végrehajtásáról rendelkező törvényjavaslatot is.²⁷

A szélsőjobboldal parlamenti magatartásának egyik szembetűnő vonása volt a parlamenti rend vissza-visszatérő megzavarása és az indulati politizálás. Ezúttal főként az korbácsolta föl a szenvedélyeket, hogy az ülés legelején a házelnök bejelentette a két nyilas képviselő, Hubay Kálmán és Vágó Pál mandátumának megszüntetését. A kettejük által benyújtott népcsoporti elven nyugvó nemzetiségi törvényjavaslatnak az ország egységét veszélyeztető tartalma miatt – így szólt az eljárást kezdeményező indokolás – az eset megvizsgálására fölállított tizenkét fős bizottság egy ellenszavazattal megállapította az összeférhetlenséget, és vele a képviselői megbízás megszüntét.

A házszabálynak megfelelően Tasnádi Nagy András elnök javaslatot tett a következő ülés napjára és annak napirendjére: „legközelebbi ülésünket... szeptember hó 6-án... tartzuk, és annak

²⁶ 1940. június 13-án és július 2-án elmondott beszédeinek nemzetiségi politikával foglalkozó részeit szerkesztette egybe, amelyekben kifejtette a kérdéskörrel kapcsolatos, különböző tanulmányaiból már jól ismert nézeteit. Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika...*, i. m., 1940.

²⁷ *Képviselőházi Napló*, 1939. VI. kötet, 130. ülés, 1940. július 23. 490.

napirendjére tűzzük ki a további teendők iránti intézkedést.” A javaslat elfogadása azonban korántsem volt zökkenőmentes, mivel két szélsőjobboldali képviselő egyaránt ellenindítvánnyal élt. Mindketten másnapra javasolták a soron következő ülés összehívását, amelyen részben a kárpátaljai önkormányzatról szóló törvényjavaslat általános vitáját kívánták megtartani, valamint a miniszterelnökkel, illetőleg Keresztes-Fischer belügyminiszterrel szembeni bizalmi kérdést akarták fölvetni. Indítványát Tauffer Gábor egyrészt Telekinek arra a kijelentésére alapozta, hogy a nemzet egységét elősegítő törvényeket kell alkotni, mire párttársai köréből a miniszterelnök felé irányuló gúnyos *Vajdaság* és *mondjon le* kiáltások hallatszottak. Másrészt álságos módon azzal érvelt a másnapi ülés mellett, hogy az erdélyi revízió küszöbén egy kész törvény megmutatná a nemzetiségeknek, hogy a magyar országgyűlés biztosítja számukra a kor Európájában elismert föltételeket (bár nem lehet tudni, mit értett ez alatt). Egyik elvtársa viszont erre azt harsogta, hogy a „területi önkormányzat hazaárulás!” A fogadtatás önmagáért beszél: a szélsőjobboldal kész volt a házszabályok engedte végső határokig elmenni, sőt akár át is lépni rajtuk, csak hogy visszafizessen a tagjaikat sújtó összeférhetlenségi határozatért, amely a kormányzati föllépés nyomán született. Nem riadtak vissza a botránykeltéstől sem, ezért nem kedvezett nekik a beköszöntő nyári szünet és a következő ülés törvényalkotásra irányuló napirendjének valószínűleg az indulatok csillapítását szolgáló időbeli késleltetése. Ebbe, a politikát harcként, dulakodásként kezelő fölfogásba illeszkedett a kormány másik közismerten szélsőjobboldalelles tagját, a belügyminisztert érintő bizalmi tartalmú ellenindítvány. A kormánypárti többség azonban az eredeti házelnöki javaslatot tette magáévá, amely tulajdonképpen a következő ülésre tolta a teendőknek, tehát a tényleges napirend tartalmának a megállapítását.²⁸ A miniszterelnök nemcsak a politikai kedélyek megnyugvását várhatta a törvényjavaslat tárgyalásának későbbre halasztásától, hanem a még utolsó pillanatokban is csiszolatott javaslat további pontosítását, különösen, ha meggondoljuk, hogy Egyed indokolási tervezete csak a benyújtást követően készült el.

²⁸ *Képviselőházi Napló*, 1939. VI. kötet, 130. ülés, 1940. július 23. 492-493.

Az újabb ülésre az időközben megszületett második bécsi döntés következtében már szeptember 4-én sor került, ám a rövid tanácskozás az erdélyi bevonulás előkészületei közepette ünnepi jelleget kapott. Teleki beszédében összevetette az 1938 óta visszatért országrészek etnikai viszonyait, és kijelentette, hogy az erdélyi revízióval visszaszerzett területen nem lehet olyan világos etnikai határt megvonni, mint máshol. Ezzel bizonyára Kárpátaljára is célzott, amelynek nemzetiségi homogenitását külön kiemelte. Ha a miniszterelnöki szavakat beillesztjük a kormányzati törekvések és tettek szövegkörnyezetébe, akkor valószínű, hogy a visszakértült nagyjából 67 000 km² etnikai viszonyainak a különbségeire való figyelmeztetés mögött éppen Kárpátalja különleges kezelésének szándéka húzódott meg. Az autonómiáról viszont Teleki nyíltan nem beszélt, ami akár azt is jelenthette, hogy elveszítette az érdeklődését iránta, és egyelőre letett a megvalósításáról. De az sem kizárt, hogy csupán taktikai okokból hallgatott róla. A „megbékélés és a nemzetiségekkel való jó bánásmód” követelménye ismételten nyomatékot kapott a beszédében, sőt az is elhangzott: ezután fog elválni, hogy a magyarság megérdemelte-e azt, amit visszaszerzett és „ami visszajött”.²⁹

Szeptember 12-én Horthy az egy nappal korábban lemondott Perényi Zsigmond helyébe Kozma Miklóst nevezte ki a terület kormányzói biztosává. Az ünnepi ülés utáni héten a kárpátaljai közigazgatás élén bekövetkezett személycsere ugyanakkor elsősorban kifejezetten az autonómia elaltatásának látszik. Hiszen ha a miniszterelnök tényleg kitart az autonómia mellett, ezzel a lépésével miért nem várta meg a kárpátaljai törvényjavaslat letárgyalását, elfogadását és hatályba lépését. Tilkovszky érvelése, még ha ezt külön nem is köti ki, alapvetően ezen a kinevezésen nyugszik, mivel Kozmát, főltehetően katonai múltja miatt, a vezérkar jelöltjének véli, aki következésképpen a ruszin önkormányzatnak is kérlelhetetlen ellensége. Ezt a negatív megítélést erősíti meg Padányi-Gulyás Béla az események után több mint harminc évvel nyomdafestéket látott emlékiratában, amikor kijelenti, hogy Kozma gyanakodva méregette azokat, akik a területi önkormányzatot a szájukra vették. Sőt azzal is igazolni látszik Tilkovszkyt, hogy a szerinte Teleki által „kétszer is” (sic!) a parlament elé terjesztett autonómiajavaslatot mind az első,

²⁹ *Képviselőházi Napló*, 1939.VII. kötet, 131. ülés, 1940. szeptember 4. 4.

mind a második alkalommal Werth Henrik „különutas» katonapolitikája akadályozta meg”.³⁰ Viszont némi óvatosságra int, amikor a szerző emlékiratai végén megjegyzi, hogy ezekből az évekből származó naplója, feljegyzései, levelei egyaránt megsemmisültek az ostrom alatti bombázások során, ezért a történelmi évszámok, nevek és összefüggések felidézése végett több, e korra vonatkozó földolgozást és emlékiratot végig kellett olvasnia. Ebben a közel kétoldalny listában azután ott található Tilkovszkynak a Telekiről 1969-ben megjelentetett kisonográfiája is.³¹ És valóban, a hivatkozott mű, bár nem a Padányi-Gulyás által használt szavakkal és csupán röviden, de azért kitér a „katonai körök” nemzetiségekkel szembeni beállítottságára, s ahogy „biztonsági okokra hivatkozva már augusztus elején elérték” az autonómiajavaslat elsüllyesztését.³² Mindamellet nem zárható ki, hogy az emlékirat szerzője részben vagy egészben a kortársi benyomásait, esetleg értesüléseit idézi föl.

Kozma kétségtelenül jó viszonyt ápolt a hadsereg idősebb és középgenerációjával, naplójában maga erősíti meg, hogy Werth Henrik nagyon örült a kinevezésének, mivel az erdélyi revízió előestéjén „Ruszinszko keleti része a hadsereg háta” lett. Sőt még azt is hozzáfűzi: úgy hiszi, a kinevezését „a katonák forszírozták legjobban”. Tilkovszkyt talán ez a mondat indíthatta az „elaltatásról” szóló következtetésére. Az ilyen és ehhez hasonló forrásrészletek gyanút ébresztenek ugyan, bizonyítéknak viszont nem kielégítőek. Hogy Kozma a katonák embere lett volna, illetőleg a kormányzó a kinevezéssel a vezérkar kérésének tett volna eleget, semmi nem igazolja. Ellentmond ennek a spekulációnak Kozma önállósága, amit az MTI és a Rádió elnökgazgatójaként eltöltött másfél évtized alatt teremtett meg a maga számára. De másért is tarthatatlan ez az álláspont. Kozma kifejezetten jó, mi több, bizalmas kapcsolatban állt Telekivel. Kárpátalja visszavételének küszöbén közös várbeli sétájuk alkalmával folytatott baráti eszmecszerén egyeztettek nézeteiket a terület közeljövőjéről, így az önkormányzatról is. Az igaz, hogy a kormányfő ennek ellenére nem vonta be a törvényjavaslat előkészítésébe, ami közjogilag érthető,

³⁰ Padányi-Gulyás Béla: *Vallomás...*, i. m., 1975, 159.

³¹ Uo. 142.

³² Tilkovszky Loránt: *Teleki Pál...*, i. m., 1969, 123.

hiszen a Kárpátalja ügyében elsősorban politikai szerepük folytán érintett személyekre hagyatkozhatott. Ráadásul Kozma Kárpátalja visszaszerzésének előcsatározásaiban a szabadcsapatok (rongyosok) bevetése révén a kormányzati körök szemében is vitatott szerepet játszott.

Időközben viszont kiderült, hogy a visszacsatolt kárpátaljai közigazgatás élére állított Perényi nem képes az autonómia bevezetésének helyi feltételeit, mindenekelőtt a politikai nyugalmat megteremteni. Ezek után került előtérbe Kozma személye, akit a miniszterelnök 1940. augusztus 23-án egyenesen Balatonföldvárról hívatott a fővárosba, hogy közölje vele, őt szeretné megtenni kormányzói biztosnak. Egyúttal nagyon kérte, hogy fogadja el a megbízatást. Kozma szűkszavú naplóbejegyzéseiből az is kiderül, hogy azon kikötésére, miszerint csak akkor teljesítheti a feladatot, ha nem lesz az egyes minisztériumok „exponense”, hanem ellenkezőleg, azoknak kell a kormányzói biztosság keze alá dolgozni, Teleki azt felelte, a kinevezésének éppen ez az utóbbi a célja. Arra kérte még a jelöltet, hogy beszéljen Keresztes-Fischerrel és Werthtel, amiből megint könnyen az ügy katonai szálára lehet következtetni. A belügyminisztertől viszont arról értesült, hogy eredetileg is rá gondoltak kormányzói biztосként, de akkoriban ő volt az „a bizonyos véres kéz”, amiért politikailag végül helyesebbnek tartották a mellőzését. Ugyanitt Kozma annyit még megjegyyez, hogy az „autonómia kérdésében a magyarság amúgy szemben áll már a kormánnyal”, ezért véleménye szerint „az autonómiajavaslat előtt időnek kell eltelnie, hogy a hangulatot” megváltoztathassák. Eszközként a sajtóra, előadásokra és propagandaakciókra gondolt. Küszöbön álló kinevezése előtti joviális hangulatú kormányzói kihallgatás végén Horthy egyértelműen utalt a kárpátaljai önkormányzat később esedékes bevezetésére.³³ De Kozma beiktatási beszédében is fölbukkan az „eljövendő” autonómia, mint amely „csak még jobban megerősíti majd” a magyar-ruszin sorsközösséget. Igaz, tapintatosan bár, azért mégis félreérthetetlenül kifejezésre

³³ Kozma Miklós: *A visszacsatolt Kárpátalja...*, i. m., 2009, 232-236., 238-239. A nagyon pontos és jól gondozott szövegközlés címe kicsit biceg, mivel nem egy összefüggő naplóról, mint inkább a megjelölt esztendőök eseménygazdag időszakában vezetett naplókról van szó, ráadásul az itteni följegyzéseknek csak felerészben a tárgya Kárpátalja. Az előző bekezdés idézett fordulatai is az itt jelölt oldalakon találhatók.

juttatta, hogy ez a kölcsönösség nem teljesen egyenlő felek történelmi és államjogi kapcsolata.³⁴

A szeptember 12-i kinevezés a Tilkovszky következtetéseitől eltérően is megítélhető. A törvényjavaslat nem várt botrányos képviselőházi fogadtatása, a kárpátaljai magyar politikai elit ellenállása, Bródyék elégedetlensége az általuk szűk körűnek ítélt autonómiatervezet miatt nehéz helyzetet teremtett, ami a második bécsi döntéssel csak még jobban összekuszálódott. A ruszinnál kétszer nagyobb számú nemzetiség került a táguló határokon belülre: az észak-erdélyi, partiumi románság. Újabb bonyodalmak forrásának bizonyult a revízió áraként a birodalmi kormány által Magyarországra kényszerített népcsoportegyezmény, ami a hazai németiséget nemcsak előnyös helyzetbe juttatta, hanem rajta keresztül növelte Berlin egyébként is jelentős befolyását a magyar belügyekben. Ezek után Teleki úgy gondolhatta, hogy a följazott kedélyek, a feszülő ellentétek csillapítása végett átmeneti időre és megfelelő emberre van szükség, aki valamennyi érdekelt előtt tekintéllyel bír. Ha ennek a föltételezésnek hitelt adunk, az sem zárta volna ki, hogy a törvényjavaslatot letárgyalják és elfogadják, hiszen a hatályba léptetést a politikai körülményekhez igazítva könnyűszerrel akár későbbre is időzíthették volna.

Nagyjából a kinevezéssel és beiktatással egy időben jelent meg Bölöny József alkotmányjogásznak szakmailag alapos, részletekbe menő elemzése a törvényjavaslatról. Az 1939 tavaszán a kárpátaljai önkormányzatról a sajtónyilvánosság előtt lefolyt vitában Bölöny már letette a névjegyét. Most abból indult ki, hogy az autonómia főszervének számító vajdasági gyűlés csaknem a tartományi parlamentekét idéző hatásköre véleménye szerint nem felel meg a törvényalkotó szándékának, amely Kárpátalját „az egységes magyar államon belül külön kormányzati egységként” kívánta megszervezni. Úgy vélte, a vajdasági gyűlés jogosítványaival „rést ütne a magyar állam egységén”. Az ellentmondást azzal akarta áthidalni, hogy az autonómiát az ország közigazgatási egyöntetűségét megtartva, egy évvel korábbi javaslataihoz hasonlóan a vármegyékre építette volna. A vajdasági önkormányzat központi szervéül a terület vármegyéinek törvényhatósági gyűlései által választott tagokból álló, a vajda mellett működő vajdasági tanácsot javasolta létrehozni. Ez fölvetette

³⁴ Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek...*, i. m., 1940, 279.

a megyehatárok módosításának közigazgatási jogi ésszerűségét. Amellett érvelt, hogy az erdélyi revízióval visszakerült maradék máramarosi területet újra egyesíteni kellene a Kárpátaljához tartozó nagyobbik résszel. Annak a reményének adott hangot, hogy a második bécsi döntés nyomán bekövetkezett területi változás miatt bizonyára sor kerül a júliusi javaslat átdolgozására, és ismételt beterjesztésére.³⁵ Mindenestre a kárpátaljai önkormányzat körüli légkört jól érzékelteti, hogy a folyamatot rokonszenvvel követő szakember kezdettől az autonómia szűkítésében látta a politikai és közigazgatási ellentmondásokból való kivezető utat.

A képviselőház következő ülésnapját október 2-án tartották, s ettől kezdve két héten keresztül erdélyi tárgyú törvényjavaslatok álltak a képviselőházi tanácskozások középpontjában. Előbb a keleti és erdélyi országrésznek a visszacsatolásáról szóló törvényjavaslat tárgyalását tűzték napirendre, majd több alkalommal vitatták meg a kolozsvári egyetem újjászervezésének tárgyában benyújtott törvényjavaslatot. Október második felétől pedig mind rendszeresebben és gyakrabban került a Ház elé az 1941. évi állami költségvetés tervezete, amelynek a vitája tárcánként folyt. Ráadásul ekkor kellett elővenni az 1941-es népszámlálásról szóló törvényjavaslatot is, melynek a tárgyalása és elfogadása egyre sürgetőbbé vált. Nem csoda, ha ebbe a feszes országgyűlési menetrendbe már nem egykönnyen fért volna bele a szélsőjobboldali képviselők által viharosan fogadott kárpátaljai autonómiajavaslat fölötti vita.

De hogy a tájékozottabb közvélemény berkeiben se aludjon el végképp az autonómia ügye, arról az előzetes jogalkotási munka egyik főszereplője, Egyed István gondoskodott. A kéthetente megjelenő *Jelenkor* hasábjain október derekán Kárpátalja önkormányzatáról publikált rövid tanulmányában magától értetődő természetességgel intonálta, hogy a július 23-án benyújtott törvényjavaslat „tárgyalása az országgyűlés őszi ülészakájának egyik első feladata lesz.” A törvényelőkészítés folyamatának mintegy lezárásaképp még egyszer összefoglalta a kárpátaljai önkormányzat történetét. Kiemelte azokat a politikai dilemmákat, miszerint a magyar állam nem szegheti meg a ruszinoknak tett ígéretét, de látszatautonómiát sem adhat, amivel egy csupán vármegyei típusú

³⁵ Bölöny József: *A Kárpátaljai Vajdaságról...*, i. m., 1940, 10-16.

önkormányzat biztosítása járna. Anélkül, hogy a szélsőjobboldallal vívott küzdelemre utalt volna, a hivatalos álláspontnak és saját elvi meggyőződésének megfelelően újra felsorolta a területi autonómiának a népi autonómiával szembeni előnyeit. A népi autonómiáról változatlanul azt tartotta, hogy az etnikai szempont mechanikus érvényre juttatása ésszerűtlen, mivel ruszin-magyar viszonylatban sokszor nem könnyű az efféle szétválasztás. Ehhez jön még, hogy a népi autonómia a többi nemzetiséget „hasonló követelésre indíthatná”, amely veszély szerinte – ezt minden bizonyíték nélkül állította – a területi autonómia esetében nem állna fönn. Nem beszélve arról, hogy a népi autonómia nem elégítené ki az igényeket.³⁶ Semmi kétség, Egyed abban a biztos tudatban összegezte a törvényjavaslattal kapcsolatos gondolatait és kiemelésait, hogy a kodifikáció hamarosan sikeresen lezárul. Beavatottsága okán elképzelni is nehéz, hogy akár közvetlenül Telekitől vagy a második ügyosztálytól ne értesült volna arról, ha valamilyen végleges döntés születik az autonómiajavaslat visszavonásáról. Az meg végképp kizárható, hogy megnyilatkozása porhintés, az autonómiabarát közönség áztatása lett volna.

Közben 1940. október 22-én befejeződött az 1939. június 30-án megalakult országgyűlés első ülészsaka, s egyúttal ugyanezen a napon megkezdődött a ciklus második ülészsaka. Ez azt jelentette, hogy a házszabályok értelmében a házelnököt kivéve – akinek megbízatása a ciklus egész tartamára szólt – az egész parlamenti tisztikart, valamint a legtöbb bizottság tagságát újra kellett választani. A kárpátaljai autonómiajavaslat tárgyalásában illetékes közigazgatási és közjogi bizottságok személyi összetételében nem történt jelentős változás. Gergelyffy András és Kossuth Pál megőrizte helyettes elnöki posztját, illetve tagságát mindkét bizottságban. A javaslatot végsőkéig ellenző szélsőjobboldal, ugyan személycserével, de két helyet megtartott a közigazgatási bizottságban, amelybe beválasztották Bródy Andrást, miközben a szintén kárpátaljai Spák István és Fenczik István tagsága megszűnt.

³⁶ Egyed István: *Kárpátalja önkormányzata...*, 1940, i. m., 7. Nagyon érdekes és beszédes, hogy Egyed törvényelőkészítési epilógusa sok ponton találkozik, sőt szövegszerűen megegyezik azzal a Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály megbízásából még 1939 őszén összeállított tanulmánnyal, amelyben a kárpátaljai autonómia történetét vázolta, és kijelölte az új javaslat sarokpontjait.

Bródy amúgy a közjogi bizottság tagságát cserélte föl erre. Viszont akár az autonómia melletti erősítésnek is lehetett tekinteni az alkotmányjog és a kisebbségi jog ismert tudósának, Balogh Arthurnak mindkét bizottságba való bekerülését.³⁷ Böven akad arra példa, „hogy a kormányzat – az államfővel együttműködve – az ülészakok idejét tudatosan igyekezett politikai céljainak alárendelni.”³⁸ Bizonyára ezúttal sem a véletlen alakította az első ülészak terminusának lezárását és a második kezdetét, azonban nem úgy tűnik, mintha ez a kárpátaljai önkormányzatról benyújtott törvényjavaslattal bármi összefüggésben állna. Viszont az új ülészak beköszönte kapóra jöhetett a ruszin politikusoknak, hogy újrafogalmazzák az autonómiajavaslattal kapcsolatos álláspontjukat. Bródy hetilapjában *Új helyzet* címmel egy figyelemre méltó vezércikk jelent meg. A név nélküli szerző arról tudósított, hogy Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolásának következményeként a kárpátaljai ruszin képviselők parlamenti klubjának tagjai Bródy vezetésével fölkeresték a miniszterelnököt és arra kérték, a „magyarország terület számára készült autonómiatervezetet”, amely ellen annak idején megtették észrevételeiket, vonja vissza. A kormányfő állítólag azt válaszolta, hogy maga is foglalkozik ezzel a kérdéssel.³⁹

Az új helyzet így kettős értelmet kapott. Egyfelől az erdélyi revízióval előállott, Kárpátalját többszörösen érintő megváltozott körülményekre lehetett gondolni. Az ország nemzetiségi összetétele jelentősen módosult az egymillió főnyi román lakosság idecsatolásával. Közelebről pedig immáron egész Máramaros visszatérte olyan reményeket ébreszthetett Bródyék körében, hogy lehetőség nyílik annak ruszinok lakta területéből a máramarosi

³⁷ Bölöny József: *A törvényhozó testületek...*, i. m., 1985, 863-870.

³⁸ Püski Levente: *Parlamenti ciklusok...*, i. m., 2010, 40.

³⁹ *Russzkoje Szlovo*, 1940. október 27. 1. A vezércikkben foglaltakat előbb a *Magyar Nemzet* (1940. október 29. 5.) vette át, majd másfél hét késéssel szinte szó szerinti fordításban a kétnyelvű, Bródyéval rivális, Ilinczy Sándor szerkesztésében megjelenő *Kárpáti Vasárnap* (1940. november 10. 5.) közölte. Hajovics Péter halála, valamint Boksay János és Spák Iván miniszteri tanácsossá váló kinevezése miatt három parlamenti hely volt betöltetlen a ruszin képviselőcsoportban. A *Magyar Nemzet*ben megjelenteket Tilkovszky is beleszötte összefoglaló könyvébe. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...*, i. m., 1967, 227-228. Ez a szakirodalmi említés korábban elkerülte a figyelmet, ezért csak a *Magyar Nemzet* közlésére hivatkoztam.

kirendeltség határait kiigazítani. Ha erre vonatkozó fölvetésüknek nincs is nyoma a kormányfőnél tett látogatásuk tényét nyilvánosságra hozó vezércikkben, azon kérésüknek viszont igen, hogy a halálozás és a kormányhivatalnokká történő kinevezés miatt megüresedett kárpátaljai képviselői helyeket töltsék be, s mellette történjen meg a visszakerült erdélyi területről egy ruszin képviselő behívása a parlamentbe. Másfelől a ruszin képviselők kérése hozzájárult az autonómia körüli politikai föllállás átrendeződéséhez. A javaslatához korábban fűzött ellenvetéseik ekkorra fordultak át elutasításba. Amint az is elképzelhető, csak most látták elérkezettnek az időt, hogy egyébként már a törvényjavaslat benyújtásakor kialakított elhatározásukat Telekivel közöljék. Ebből arra következtethetünk, hogy Bródy és képviselőtársai a gyors változások és ideiglenesség közepette is hosszú távon gondolkodtak. Nem osztották a politikában is gyakori bölcsességét, miszerint *jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok*. Véltetően először politikai súlyukat, befolyásukat kívánták növelni a kormányoldalon belül, hogy azután helyzetükben megerősödve hatékonyabb nemzeti érdekérvényesítésre legyenek képesek, beleértve ebbe egy szájuk íze szerint való autonómiajavaslat kidolgozásában és elfogadtatásában való tevékeny részvételt. Ezt a távlatosabb építkezést szolgálhatta a visszavonásra irányuló közös föllépés.

A képviselőházban a július 23-i botrányos ülést követően jó két hónapig nem nagyon emlegette senki a kárpátaljai önkormányzatot. A nyilaskeresztes párti Csia Sándor hozta ismét szóba, azt bizonygatva, hogy „nem lehet határral egymástól elzárni a nemzetiségeket, a testvérnépeket, nem lehet vajdaságokat csinálni.” Leszögezte, hogy a kulturális autonómia híveiként élesen szemben állnak a miniszterelnök területi autonómiára vonatkozó elgondolásával, különösképpen a kárpátaljai vajdaságról beterjesztett törvényjavaslattal.⁴⁰ Nem kellett hozzá nagy képzelőerő, hogy ha megtörténik a napirendre tűzés, a szélsőjobboldali tábor indulatainak a benyújtáskor tapasztaltakhoz hasonló kitérésére lehet számítani.

A belügyi tárca költségvetési vitájakor a Független Kisgazdapárt vezérszónoka, Vásáry István sokallván a kárpátaljai terület másfél millió pengős kiadási előirányzatát, a vármegyrendszer visszaállítását sürgette, amit azzal indokolt, hogy ennek a hatásági

⁴⁰ *Képviselőházi Napló*, 1939. VII. kötet, 151. ülés, 1940. november 13. 281.

nem csak el tudnák látni a kormányzói biztosság feladatkörét, de tevékenységük anyagilag kevésbé terhelné meg az államháztartást. Különbösen sem volt soha elválasztva ennek a területnek az igazgatása az ország többi részétől.⁴¹ Erre válaszolva ismét megszólalt az autonómia sorsát figyelemmel kísérő Bölöny József. Vásáryval lényegében egyet értve azon kedvenc ideáját adta elő újra, hogy a „*vármegyékre kell... építeni az országhoz visszatért északkeleti terület önkormányzatát.*” Ezúttal sem mulasztotta el megjegyezni, hogy „az örvendetes területi változások miatt” valószínűleg átdolgozásra kerül a vajdaságról szóló javaslat.⁴² Tehát a hozzáértő szakmai közvélemény köreiből arra számítottak, hogy az autonómia jogi megalapozása már nem várat sokáig magára.

A szélsőjobboldal felé araszoló és a Bródy-féle többségi irányzattal élesen szemben álló ruszin képviselő, Fenczik István költségvetési beszédében hosszabban foglalkozott a ruszin területi önkormányzat témájával. Kijelentette, hogy az „egész kárpátaljai kérdés az autonómia... körül forog”, és behízelgő hangsúlyokkal emlékeztetett a kormányzó, a miniszterelnök és Hóman Bálint kultuszminiszter ennek közeli megvalósítását kilátásba helyező ígéreteire. Ugyanakkor olyan, a kormánypárti képviselők fülének kedves közhelyekkel kívánta megszerezni a többség rokonszenvét, mint hogy az autonómia nem elválasztó, hanem „összefogó kapocs, amelynek révén a magyarság, mint a Duna-medence népeinek vezetője megadja kisebb testvéreinek azokat a jogokat, amelyekkel ez a nép ezer éven át élt és a jövőben ezer évre be fog rendezkedni.” A neobarokk ízlés szerint csomagolt mondatba belesimulva ugyan, de ott rejlett a nemzetiségi jogérvényesítés szándéka. Miként abban a többség kegyeit kereső szólamok között elejtett megjegyzésben is, hogy „német testvéreink kérdése félig-meddig már meg van oldva”, amivel a magyar kormánynak sok kellemetlen hetet és hónapot szerző, a második bécsi döntés áráként augusztus 30-án aláírt magyar-német kisebbségi egyezményre célzott, s amelynek szövege éppen aznap jelent meg a *Budapesti Közlönyben*. De nem feledkezett meg Fenczik egy másik kényelmetlen témáról sem, amikor rákérdezett annak a sok helyen vitatott hírnek az igazságtartalmára,

⁴¹ *Képviselőházi Napló*, 1939. VII. kötet, 155. ülés, 1940. november 19. 573.

⁴² Bölöny József: A kárpátaljai terület és a vármegye-rendszer. In: *Magyar Nemzet*, 1940. november 27. 4.

hogy a kormányfő „bizonyos körök kérelmére” tényleg visszavonta-e autonómiajavaslatát. Ő maga sietett elhatárolódni ettől a kéréstől, mint ami súlyosan veszélyezteti az ügy sikerét.⁴³

A törvényjavaslat ügyét az irattár homályában való végső álomba szenderülésig még egy alkalommal hozta elő a nemzetiszocialista képviselők közé tartozó Palló Imre, amikor a szélsőjobboldali pártok azon jól ismert álláspontját hajtogatta, hogy ellene vannak a területi autonómiának. Közben azt találta mondani, hogy a vajdaságról szóló törvényjavaslatot azóta már visszavonták, mire egyik képviselőtársa közbeszólva cáfolta ezt az értesülést. Palló úgy kommentálta a kiigazítást, hogy ebben az esetben „az új ülészak alkalmával megint be kell terjeszteni.”⁴⁴ Ez a megjegyzés azután végképp összekuszálja az ügy kevés rendelkezésre álló szálát is. Ha egy a képviselőháznak benyújtott javaslatot nem vontak vissza, mi szükség lehet az ismételt betervezésre?

Az 1939-ben az országgyűlés által elfogadott új hárszabály erre vonatkozóan semmiféle fogódzót nem ad, de a korábbiak sem tartalmaznak olyan rendelkezéseket, amelyek legalább a logikáját segítenének megérteni a Palló-féle kijelentésnek. Talán valamivel nagyobb esély kínálkozik a megfejtésre, ha a kárpátaljai vajdaságról szóló törvényjavaslattal egy időben a Radocsay László igazságügyi miniszter által a nemzetiségi érzület védelméről benyújtott törvényjavaslat sorsát végigkísérjük. Kiderül, hogy napirendre tűzése ennek is sokáig váratott magára. Csak 1941. február 4-én tesz Tasnádi Nagy András házelnök javaslatot arra, hogy a másnapi ülésen tartsák meg a javaslat általános vitáját. A február 5-i általános vitát követő napon az igazságügyi bizottság sort kerített a részletes

⁴³ *Képviselőházi Napló*, 1939. VIII. kötet 162. ülés 1940. november 28. 1024-1029. Fenczik elhatárolódása azt jelenti, hogy az eredetileg tízfős képviselőcsoportból legfőljebb hatan kereshették föl Telekit kérésükkel. (Vö. a 36-os lányszám utolsó mondatával.) Fenczik beszéde kétségkívül a Bródy-féle irányzat semlegesítését is szolgálta. A kárpátaljai viszonyok képlékenységét jól mutatja, hogy ebben a kormányzói biztos keze is benne volt. Kozma maga árulta el egyik levelében, hogy a beszéd lényegében az ő ungvári dolgozószobájában született. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...*, i. m., 1967, 229. Ha ez valóban így történt, akkor Kozma nem lehetett autonómiaellenes, legfőljebb a Bródyék által javasoltnál jóval mérsékeltbb változatát szerette volna látni a kárpátaljai önkormányzatnak. Hacsak nem taktikai okokból egyezett bele, hogy Fenczik, ha általánosságban is, többször szóba hozza a kérdést.

⁴⁴ *Képviselőházi Napló*, 1939. VIII. kötet, 165. ülés, 1940. december 3. 1161.

tárgyalásra. Az itt született eredményről szóló jelentést ismertették a február 7-ére összehívott képviselőházi ülésen, majd a soron következő újabb ülésnapon pedig el is fogadták a végleges formába öntött törvényjavaslatot, és a rendes ügymenetnek megfelelően egyúttal megtörtént a felsőházhoz történő áttétel is. Végül a felsőház igenlő döntését Tasnádi Nagy március 27-én jelentette be a képviselőházban.⁴⁵ Annak nem találni semmi nyomát, hogy a nemzetiségi érzület védelméről szóló törvényjavaslatot nyilvánosan a plenáris ülésen az új ülészakra való tekintettel megint beterjesztette volna az igazságügyi miniszter. Márpedig a Palló szájából elhangzott megjegyzés alapján ennek kellett volna következnie. Lehet, hogy a szélsőjobboldali képviselő nem ismerte pontosan a képviselőház törvényalkotással kapcsolatos eljárási szabályait? A házszabály mindenesetre teljes hallgatásba burkolózik a benyújtott törvényjavaslatok napirendre tűzésének, visszavonásának határidejéről, az utóbbinak pedig még az eljárási rendjéről is. Vagy mégsem?

A házszabály 219.§-a értelmében az „egyik Ház által egy ülészakban hozott és a másik Házzal közölt határozatokat és megállapodásokat – akár törvényjavaslatokra vonatkoznak azok, akár más tárgyra – a másik Ház ugyanazon országgyűlés következő ülészakában is tárgyalhatja.”⁴⁶ Ezt a szabályt a beterjesztett törvényjavaslatok tárgyalásánál is alkalmazhatták. Tehát ugyanarra a megállapításra kell jutnunk, mint a nemzetiségi érzület védelméről szóló törvényjavaslat sorsának végigkísérésekor. Mégis, mi az oka annak, hogy Palló Imre kijelentését, ha az tévedésen alapult, az egyébként szószátyár képviselők közül közbeszólásával senki sem javította ki?

A magyar jog szelleméből egyenesen következett, hogy az országgyűlés működése nem csupán tételes normákon, hanem szokásokon nyugodott. Elképzelhető tehát az is, hogy a beterjesztett, de még napirendre nem tűzött törvényjavaslatról, ha időközben új ülészak vette kezdetét, a benyújtónak nyilatkoznia kellett a házelnök felé: fönntartja-e a következő ülészakra is, ugyanazokhoz

⁴⁵ *Képviselőházi Napló*, 1939. IX. kötet, 173. ülés, 1941. február 4. 134., 174. ülés, 1941. február 5. 138-148., 176. ülés, 1941. február 7. 219., 177. ülés, 1941. február 11. 242., 186. ülés, 1941. március 27. 502.

⁴⁶ *A Képviselőház házszabályai...*, i. m., 1939, 148-149.

a bizottságokhoz kívánja-e utasítani, valamint ugyanazt az előadót és helyettes előadót kéri-e föl a tárgyalás időtartamára. Egy ilyen parlamenti szokás megmagyarázná a Palló-féle kiszólást. A nemzetiszocialista képviselő talán egy efféle megerősítő nyilatkozatot nevezhetett ismételt betérjesztésnek.

De meddig lehetett egy benyújtott ám napirendre nem vett törvényjavaslatot „lebegtetni”? Mivel erre a házszabályban analógiával alkalmazható norma sem található, csak a betérjesztett törvényjavaslatok nyomon követése adhat némi fogódzót a parlamenti gyakorlatról. Nemigen akad olyan törvényjavaslat, amelynek a benyújtásától hónapok telnek el a napirendre tűzésig, ezért a nemzetiségi érzület védelméről szóló javaslatot kell ismét szemügyre vennünk. Ennek betérjesztésétől a napirendre vételéig és a tárgyalásáig több mint hat hónap telt el. Annál majdnem egy hónappal kevesebb jön ki, ha az 1940 augusztusi országgyűlési szünetet nem számítjuk. Az időpontok felől közelítve azt látjuk, hogy ezek, ha napra nem is, de időszakra egybeesnek a vajdasági törvényjavaslattal kapcsolatban a második ügyosztályhoz érkezett beadványok *ad acta* tételére irányuló intézkedés jóváhagyásának keltezésével. A két törvényjavaslat bizonyára nem véletlenül futott párhuzamosan. Együttes elfogadásuk a magyar nemzetiségi politika sikere, eredményességének bizonyítéka lehetett volna. Emlékeztetőül, Balla Pál miniszteri tanácsos 1941. február 21-én látta el kézjegyével az *ad acta* intézkedést. Ez a benyújtást követően, ha kivesszük a nyári parlamenti szünetet, két nap híján pontosan hat hónappal később történt meg. Ebből akár arra is következtethetünk, hogy a február 21-ét megelőző napokban a miniszterelnök visszavonta a törvényjavaslatot. Valószínűleg elegendő lehetett egy erre irányuló, a házelnökhöz intézett írásbeli nyilatkozat.⁴⁷

⁴⁷ A fentebb említett Palló-féle, az autonómia-törvényjavaslattal kapcsolatos kijelentést kísérő kisczardapárti B. Szabó István közbeszólásából (Nincs visszavonva!), és Palló visszakérdezéséből („Nincs visszavonva?”) lehet jó okkal erre gondolni. Ez a kommunikációs helyzetűtörődék olyan országgyűlési eljárásrendről árulkodik, amelyben egy törvényjavaslat visszavonása a benyújtás szabályaitól eltérően nem a nyilvános ülésen történt. Ugyanis Palló csodálkozása csak egy ilyen gyakorlat esetén érthető. Nyilvános visszavonás híján pedig a házelnökhöz intézett írásbeli nyilatkozat tűnik parlamenti rendhez leginkább illőnek. L. a 38-as lábjegyzetet.

Azonban még mindig nem világos, hogy miért éppen ekkor kellett (?) az *ad acta* tételtől szóló végső döntést meghozni, hiszen az *ad acta* tétel – amint ezt bizonyítani igyekeztem – egyáltalán nem a visszavonás föltétlen velejárója. A kérdésre talán az 1926: XXII. tc. 31.§ (1) bekezdés alkalmazási lehetőségének vizsgálatával adható szabatos válasz. Ez arról rendelkezik, hogy az országgyűlés mindkét háza köteles a másik ház által hozzáküldött törvényjavaslatról hat hónap alatt határozni. A (4) bekezdés egyik kitétele pedig arról szól, hogy ebbe a hat hónapi terminusba nem számít bele az „országgyűlés együtt nem létének ideje”.⁴⁸ Ennek a normának a törvényjavaslatok benyújtásánál és tárgyalásánál való figyelembe vétele egy csapásra eloszlatná a kárpátaljai önkormányzat sorsa körül borongó homály jó részét. Tehát amennyiben egy javaslat napirendre történő vételére és tárgyalására a hat hónapos határidőn belül már nyilvánvalóan nem mutatkozott semmi esély, a betérjesztő indoklás nélkül sort keríthetett a visszavonásra. Ez a visszavonás azonban nem történt meg, mivel a kisebbségi jog egyik legkiválóbb hazai művelője, a Telekihez közel álló Mikó Imre 1944-ben megjelent könyvében arról tudósít, hogy a kárpátaljai önkormányzatról szóló törvényjavaslat „ma is az országgyűléshez benyújtott, de napirendre nem tűzött javaslatok között szerepel.”⁴⁹ Nem valószínű, hogy téved, hiszen közjogászként és országgyűlési képviselőként egyaránt tisztában kellett lennie a parlamenti eljárás jog szabályaival, ráadásul utóbbi minőségében az egyes törvényjavaslatok sorsát is figyelemmel kísérhette. A javaslatot tehát elfektették, de formálisan nem vonták vissza, ami egyedül arra lehetett jó, hogy vele a ruszin képviselőket csitítsák. A Kászonyi-féle intézkedéstervezetre ezzel egyidejűleg rákerülő jóváhagyó aláírás minden bizonnyal annak szólt, hogy a törvényjavaslat szövegén ebben az „alvó” állapotban mindennemű változtatás lehetősége lezárult.

⁴⁸ *Ezer év törvényei.* L. www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7682 A korabeli magyar jog és jogalkotás szokásjogi jellegét ismerve az sem elképzelhetetlen, hogy az 1926-os törvény egy vele megegyező parlamenti szokásjogi normán alapult.

⁴⁹ Mikó Imre: *Nemzetiségi jog...*, i. m., (é. n.), 300-301. Mikó szavait igazolja a Kisebbségvédelem egyik 1942 végén megjelent tanulmánya, amelyben a szerző oldalakon keresztül az időszerűség hangoztatásával foglalkozik a kárpátaljai törvényjavaslattal. In: Karl János: *Kárpátalja jogállása 1918 óta. Kisebbségvédelem*, 1942. 5-6. szám 14-17.

Különben a vajdasági és a nemzetiségi érületről szóló törvényjavaslat sorsában még a végkifejletkor is fölfedezhető némi időbeli egybeesés. A képviselőház elnöke az 1941. március 27-i ülésen ismertette a felsőház elnökének átiratát, amelyben az állt, hogy a felsőház változatlan szövegezésben elfogadta a nemzetiségi érület védelméről szóló törvényjavaslatot.⁵⁰ Négy nappal később a vajdasági törvényjavaslat irattárba helyezése vetett véget a párhuzamos történetnek.⁵¹ A magyar nemzetiségi politika jogalkotási programjának két vállalásából csak az egyik vált valóra.

Bár végigjárhattuk az autonómiajavaslat meghíúsulásának stációit, a megismert körülmények azonban a miertre csak töredékesen és közvetetten felelnek, ezért nem mellőzhető egy némileg célzottabb, egyszersmind tételszerűbb, koncentráltabb válaszadás.

Mit árulnak el a fennmaradt források a „katonai körök”, vagyis a vezérkar álláspontjáról?

Kozma Miklós korábban idézett naplórészleteinek tanúsága szerint kormányzói biztosí kinevezésének föltehető okai között ott szerepelhettek a „különös katonai érdekek” is. A vezérkar, a hadsereg befolyása különösen a háború kezdetétől a közigazgatásra és a mindennapi életre fokozatosan megnőtt, amelynek a visszásságait a polgári kormányzat részéről mind gyakrabban nehezményezték. A dolgok elfajulása nagymértékben hozzájárult, hogy Teleki 1940. szeptember 1-jén levélben tudatta a kormányzóval lemondási szándékát. Leveléhez mellékelte indoklásában azt fejtegette, hogy „Magyarországon jelenleg két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, a másik a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni nem tudja.”⁵² Sok példán keresztül igyekezett bemutatni, miként lépik túl nap mint nap a katonai hatóságok a jogkörüket, ami

⁵⁰ *Képviselőházi Napló*, 1939. IX. kötet, 186. ülés, 1941. március 27. 502.

⁵¹ Az utolsó iratkezelési simitás Bernolák Jenő nevéhez fűződik. MNL, OL Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28 210.cs. 1940-H-19167

⁵² *Horthy Miklós titkos iratai...*, i. m., 1962, 238. A lemondás följánlásának indokait tartalmazó mellékletet részletesen értelmezi, a szóban forgó mondatot pedig szó szerint idézi Dombrády Loránt: *Hadsereg és politika...*, i. m., 1986, 149.

alkalmas volt arra, hogy megrontsa a polgári lakosság és a hadsereg közötti viszonyt. Ezekért a jelenségekért a miniszterelnök részben a tisztikarnál és vezérkarnál uralkodó szélsőjobboldali szellemiséget és gondolkodásmódot tette felelőssé. A katonák „bűnlajstromában” ugyanakkor nem találunk a kárpátaljai autonómiával kapcsolatos példát, ami cáfolni látszik Werthék föllépését a vajdasági törvényjavaslattal szemben, hiszen nem valószínű, hogy egy számára ilyen fontosságú eseményről Teleki a panasziratában tapintatból hallgatott, vagy egyszerűen csak megfélelkezett volna. Mindennél ékeesebb bizonyíték lett volna a kezében a hadsereg alkotmányserető megnyilvánulásaira.⁵³

Milyen mértékben vágnak egybe ezzel a vezérkar berkeiből származó források? Az erdélyi revízióra készülő hadsereg 1940. július eleji fölvonulásának egyik területe Kárpátalja volt. A polgári lakossággal való érintkezés, majd a huzamosabb egymás mellett élés nem kevés súrlódást okozott. Perényi kormányzói biztos a fölgyülemllett személyi és dologi sérelmekkel, amelyek főként a Talabor völgyében lakókat érintették, a vezérkari főnökhöz fordult. A panaszok kivizsgálása során keletkezett iratok elismerték azok megtörténtét, de kicsinyellték jelentőségüket, szörványosnak tartották, egyes esetekben pedig kifejezetten a lakosság felelősségét hangsúlyozták.⁵⁴

A kormány megbékítő politikáját károsan befolyásoló katonai túlkapások miatt a honvédelmi miniszter augusztus 31-én átíratot intézett a vezérkarhoz, amelyben a miniszterelnöknek a követendő nemzetiségi politikáról szóló, főntebb már említett iránymutató kis könyvét ajánlotta a vezérkar figyelmébe, hogy megfelelő példányszámban terjesszék a nemzetiségek lakta vidékeken szolgálatot teljesítő hivatásos és tartalékos tiszt állomány körében. Az ennek nyomán 1940. szeptember 27-én belső használatra készült följegyzés azonban nem tartotta alkalmasnak Teleki vitairatát a terjesztésre, amit részint azzal indokolt, hogy a szöveg „igen laza

⁵³ Egyetlen kárpátaljai példát említett csupán, nevezetesen amikor Huszt amúgy is magas pótadójából egy tételt, amihez a hadseregnek is érdeke fűződött, a Pénzügyminisztérium közege elengedett, amiért azután az ottani katonai hatóságok megfenyegették az ügyben eljáró tisztviselőt. L. *Horthy Miklós titkos iratai...*, i. m., 1962, 243-244.

⁵⁴ A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének iratai. Hadtörténelmi Levéltár B/234 277/1728/88, 277/1743/88 VKF 1940 502-510. f.

összefüggésű, a lényegét és tennivalót kihámozni belőle alig lehet”. Arra is hivatkozott, hogy politikai tartalma miatt nem kívánatos a tisztikarral való megismertetése. Majd megjegyezte, hogy a röpirat gondolatmenete és fontosabb megállapításai szemben állnak a második bécsi döntéshez kapcsolódóan a magyar kormány által aláírt népcsoportjogi egyezményrel, s ez „nem kívánatos kritikát” válthatna ki a tisztikarból. A két indok között nyilvánvaló az ellentmondás, amit nem tompított azon utolsóként fölhozott érv sem, hogy a vezérkar főnöke már több rendeletében ismételten rámutatott a „nemzetiségekkel követendő bánásmódra, „a kisebbségi nyelvek ismeretének jelentőségére”. A miniszterelnök intelmeinek lényegében a figyelmen kívül hagyását jelentették az olyan önelégült záró megjegyzések, hogy az Erdélybe történt bevonuláskor az alakulatok parancsnokai „már ebben a szellemben intézkedtek, az üdvözlőbeszédekre adott válaszaikban ezt a felfogást hangsúlyozták”, amiért azután a honvédelmi miniszteri átirattal kapcsolatban egyelőre nincs szükség semmiféle intézkedésre.⁵⁵

A probléma „Erdély részleges visszacsatolása folytán” azután az addiginál „fokozottabb mértékben” foglalkoztatta a katonai köröket. A honvédelmi minisztérium I. b osztálya szeptember 24-én értekezletet tartott – amelyre a vezérkari főnökség I. osztályát is meghívta – a nemzetiségi kérdés általános nemzetpolitikai és tisztán katonai vonatkozásairól. Megállapították, hogy a külpolitikai körülmények, valamint demográfiai és gazdasági erejének fogyatkozásai miatt a magyarság ugyan „kénytelen elismerni” a nemzetiségek egyenjogúságát, azonban növelnie kell velük szemben népességi, kulturális és gazdasági erejét. Alkotmányos jogtisztelüknek a kényszeredettsége, sőt rosszhiszeműsége még inkább kitűnt az 1939. IV. tc. által zsidónak minősített honfitársaik másodrangú állampolgári mivoltára történő többszöri utalásból.⁵⁶ Mindazonáltal sem a vezérkari főnökség, sem a honvédelmi minisztérium értekezlethez csatolt irányelveiben, illetőleg erre az alkalomra készült tanulmányában még csak célzás formájában sem találni nyomát a ruszin autonómiát érintő bármiféle kitételnek.

⁵⁵ A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének iratai. Hadtörténelmi Levéltár B/234 277/1746/88 VKF 1940 626-628. f.

⁵⁶ A Magyar Királyi Vezérkar Főnökének iratai. Hadtörténelmi Levéltár B/234 277/1746/88 VKF 1940 186-188.f. 194. f.

Ráutaló magatartásukból és nézeteikből ugyanakkor meglehetősen könnyű arra a következtetésre jutni, hogy a „katonai körök” bizonyára nem helyeselték a kárpátaljai autonómiát, ami persze nem azonos azzal, hogy meg is akadályozták törvényi elfogadását. Ennek dacára logikai ficamhoz vezetne, ha kétségbe vonnánk, hogy passzív ellenállásuk valamilyen, számunkra pontosan nem ismert mértékben hozzájárulhatott az autonómia „elaltatásához”,⁵⁷ bár nem ez játszotta a kizárólagos és elsődleges szerepet a folyamatban.

Nem érdektelen egy pillantást vetni ezután arra, hogyan fogadták a magyar politikai társadalom és közvélemény különböző csoportjai a benyújtott önkormányzati javaslatot.

Egyre inkább úgy tűnt, a szélesebb politizáló közvéleményben mind többen utasítják el az autonómiát, és keresnek kifogásokat a létesítésével szemben. Akadtak, akik attól féltek, hogy csak föléleszti és ösztönzi a ruszin elszakadási törekvéseket, s Kárpátalja ismét leválik az országról. Mások azon iparkodtak, nem teljesen eredménytelenül, hogy az önkormányzat területét megkurtítsák, de megfogalmazódtak olyan fölvetések is, amelyek a nemzetiségi kérdés megoldását a lakosság áttelepítéstől várták. Az új helyzetben mintha egészen feledésbe merült volna, hogy a magyar kormányok a területgyarapodás előtti években többször is nagyvonalúan elkötelezték magukat a visszatérő nemzetiségek önkormányzata mellett.⁵⁸

A kormánypárti többségben olyan benyomás keletkezett, hogy az 1939 nyarán kialakított kárpátaljai közigazgatás lényegében megoldotta a ruszin kérdést. Élesen világít rá az elit többségének önelégültségére, hogy akár kisebb, akár nagyobb távlatból visszapillantva olyan, a témában tájékozatlansággal nem vádolható személyek, mint Hóman vagy éppen Rónai – az utóbbi szakmailag is sokat foglalkozott a nemzetiségi joggyakorlás különböző intézményes formáival – kifejezetten autonómiaként emlegették a

⁵⁷ A kifejezés Tilkovszky leleménye, amelyet azonban némileg más vonatkozásban, Kozma Miklós szerint eredendően autonómiellenes szándékaival összefüggésben pendít meg. Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika...*, i. m., 1967, 222.

⁵⁸ Meggyőző alapossággal gyűjtötte és foglalta össze ezeket uo. 224-227.

külön kormányzatot.⁵⁹ A kárpátaljai magyarság olyan hangadói, mint Korláth Endre a kezdetektől ellene szegült a területi „elkülönülésnek”. Társa, Hokky Károly annyival volt „megértőbb”, hogy számos föltétel, így például a magyarok és ruszinok közötti lelki közeledés és szolidaritás megvalósulásától, de akkor is csak a távoli jövőben látta volna a magyar állam egységével összeegyeztethetőnek a kárpátaljai önkormányzatot.⁶⁰

A szélsőjobboldali ellenzék körében, ugyan nem uralkodott teljes egyetértés a területi önkormányzat mibenlétéről, zömük nem egyszerűen elaltatta volna a hagyományos magyar közjogi gondolkodásba illeszkedő területi autonómiát, hanem egy eltérő, a magyar közjogban addig jobbra ismeretlen önrendelkezési keretet akart a helyébe állítani. Szándékukat az 1940 júliusában a képviselőházban kirobbant vita alkalmával már kinyilvánították: az államéletnek a német népcsoportjog elvein alapuló megszervezését kívánják.

Amint főntebb láthattuk, 1940 novemberében már a ruszin autonomisták sem támogatták a javaslatot, kevesellték az abban biztosított hatásköröket. De mégsem engedték, hogy az ügy teljesen feledésbe merüljön. Demkó Mihály 1941 nyarán, a Szovjetunió elleni német támadás másnapján a képviselőházban pendíti meg újra a kérdést. Azzal exponálta mondandóját, hogy immáron lejárt az a kétéves türelmi idő, amely alatt tartózkodtak a Kárpátalját illető kormányzati döntésekről nyilvánosan gyakorolt kritikától. Értékelése szerint a vajdasági törvényjavaslat a nemzetiségi nyugalmat és megalégedést szolgálta, amelynek valóra válását – célzását leginkább így lehetett érteni –, hiába minden kormányzati éleslátás és jószándék, bizonyos, meg nem nevezett erők meggátoltak. Ugyanakkor nagyon diplomatikusan, sőt nem kevés kincstári optimizmussal annak a reményének adott hangot, hogy „Kárpátalja népe”, amely ezek között a keretek között akarja népi életét szabadon gyakorolni, meg fogja kapni az önkormányzatot, mivel bírja mind a kormányzó, mind a kormány erre vonatkozó ígérését. Ez

⁵⁹ Hóman Bálint: *Magyarország szerepe a világháborúban*. Bad Aussee 1945. OSZK Kéziratár Analekta 12.369 7. f. Rónai András: *Térképezett történelem...*, i. m., 1989, 199.

⁶⁰ *Képviselőházi Napló*, 1939. III. kötet, 61. ülés, 1939. december 1. 588., 64. ülés, 1939. december 7. 756-757.

a politikai tapintat és lojalitás nyilvánult meg azokban az aggodalmaskodó többség megnyugtatóására szánt szavakban, hogy a ruszinok célja az autonómiával nem a szeparatizmus, hanem éppen ellenkezőleg, a magyar államhoz való tartozás megszilárdítása. Az állami stabilitás szempontján túl már egy korántsem politikai közhelynek számító érvet ajánlott a képviselők figyelmébe: az Egyesült Államokban, Angliában és Németországban élő népes ruszin emigráció Magyarország elleni propagandáját, melyet az önkormányzat létrehozása hatékonyan ellensúlyozna, mivel a kormányzásba bevont hazai ruszinság maga cáfolhatná a külföldi agitáció vádaskodásait. Nem tudni, a képviselőházi többség kellő figyelmet tanúsított-e annak a kijelentésnek, hogy a „ruszin népet... nem lehet tartósan vezetni”, csak saját „emberei” által. Bár elismerően méltatta Kozma kormányzói biztosságának különösen a gazdasági eredményeit, valamint a nyelvhasználat zökkenőmentességét a vasútnál, postánál, hadseregnél és a pénzügyi hivatalokban, azonban határozottan bírálta a közigazgatásban kialakult tisztviselői gyakorlatot, amely mintegy kényelmi okokból hátráltatja a kétnyelvű ügyintézését.⁶¹

Hónapok múltán Spák István érintette ismét a képviselők plénuma előtt az autonómiát, amikor arról beszélt, hogy a kormányzói biztosság provizórium, amelyet a hatályos kormányrendelet szerint föl fog váltani – jegyezte meg nem kevés kritikai éllel – „egy már rendezettebb autonómia, önkormányzat, vagy valami ilyesmi, de ez igen soká tart.” Jól mutatta a ruszin politikusok közötti árnyalatokat Demkó jóhiszemű „meglesz” közbeszólása az autonómiára, Bródy ugyanakkor igencsak méltatlankodva vetette oda, hogy „két hónapra volt tervezve az ideiglenes megoldás!”. Spák egy ezzel szorosan összefüggő kényes témát is feszegetett, az önkormányzati terület határait.

⁶¹ *Képviselőházi Napló*, 1939. X. kötet, 198. ülés, 1941. június 23. 145-146. Demkó következő kárpátaljai tárgyú beszédében az autonómiát már nem hozta szóba, annál több kritikát fogalmazott meg a mindennapi nyelvhasználat során elszendvedett sérelmek, s általában a nyelvkérdés kormányzati kezelésének hibái miatt. *Képviselőházi Napló*, 1939. XI. kötet, 216. ülés, 1941. november 11. 52-53.

Fogalomhasználata arról árulkodott, hogy legalább a dualizmus kori, horvátországihoz hasonló, széles körű autonómiában gondolkodott.⁶²

Nála is világosabban és egyenesebben fejezte ki ezt a törekvést Bródy az 1942-es költségvetés általános vitájában: „a magyar nemzettest keretén kívül, de a szentistváni állameszme által formált magyar államkereteken belül megállni és maradni szilárd elhatározásunk.”⁶³ Fejtegetései afelé mutattak, hogy ez a cél csak akkor fog teljesülni, ha magyar állam megoldja a nemzetiségi kérdést, ami Kárpátalján az autonómia biztosításával történhet meg. Ennek alátámasztásául idézte föl a Teleki által elindított kodifikációs munkát, amely olyannyira kisiklott, hogy a törvényjavaslatból, mire a parlament elé került, addigra „az ismeretlen kéz... Teleki Pál minden nemes és szép elgondolását elsikkasztotta, kifésülte.” Ezért ehhez a kiüresített javaslatához szerinte már maga a néhai miniszterelnök ragaszkodott a legkevésbé képviselőházi benyújtást követően. A nemzetiségi problematika megoldásában való elakadást így nem a kormánynak róttá föl, amennyire akkor elmondott szavaiból kivehető, szerinte az „ismeretlen kezét” sokkal inkább a magyar társadalomban az autonómiával szemben tapasztalható föntartások, mi több, az elutasítás vezethették.⁶⁴

Amellett érvelt, hogy a szovjet hadsereg nagy vereségeivel megszűnt az Európát fenyegető kommunista veszély, és a megváltozott helyzet időszerűvé teszi a kárpátaljai provizórium fölváltását egy állandó, autonómián alapuló berendezkedéssel. A visszacsatolás óta bekövetkezett események igazolásaként emlékeztetett arra a négy pontra, amelyben a kormány ideiglenes kárpátaljai igazgatást bevezető tervezetéhez fűztek javaslatokat. Ezekből csupán az első valósult meg, a kormányzói biztosság létesítése, az is csak részben, mivel a kormányzói biztos kinevezésénél föl sem merült, hogy a kinevezett ruszin nemzetiségű legyen. Ezen túl Bródy már akkor is kevesellte a kormányzói biztosnak rendelt hatáskört is, s most ezzel indokolta, hogy 1939 nyarán elhárította a mellette fölkinált tanácsadói tisztséget. De nem

⁶² „Tisztázatlan, hogy az egyik város vagy falu az anyaországhoz vagy Kárpátaljához tartozik-e?” Ebből már-már úgy tűnik, mintha két közel egyenrangú entitás viszonyáról lenne szó. L. *Képviselőházi Napló*, 1939. XI. kötet 217. ülés 1941. november 12. 110.

⁶³ *Képviselőházi Napló*, 1939. XII. kötet, 228. ülés, 1941. december 1. 210.

⁶⁴ Uo. 212.

állítottak föl a Miniszterelnökségen külön ruszin ügyosztályt, nem beszélve ruszin minisztériumról, ahogy nem került sor egy nyolctagú kormányzói tanács, a kormányzói biztos mellett működő szerv megalakítására sem.⁶⁵

Kerek egy esztendőnek kellett eltelnie, hogy a költségvetés vitájakor a kárpátaljai önkormányzatról valaki ismét említést tegyen. Demkó olyan nyilvános problémaként hozta elő a Teleki-féle törvényjavaslatot, amelyet sajnálatosan meg sem tárgyaltak, s amelyről éppen ezért föltétlenül beszélni kell. Nem csupán a nagyvonalú területi autonómia nem jött létre, de az itteni ideiglenesség ahhoz a közigazgatási képtelenséghez vezetett, hogy még az ország más részein természetes vármegyei önkormányzatot sem állították vissza. A háborút sem találta elégséges magyaráztatnak, főképp pedig mentségnek a probléma elodázására.⁶⁶

Újabb egy év múltán, a német megszállás előrevetülő árnyékában Bródy a politikai mulasztás érzékeltetésére, s mivel újabb érvekkel előállni fölöslegesnek vélhette, saját, 1941-ben elmondott szavait ismételte el, miszerint a kárpátaljai autonómiát a kormányzatnak „már régen törvénybe kellett volna iktatnia”.⁶⁷ Emlékeztetője egyedül az ellenzéki Bajcsy-Zsilinszky Endrében talált visszhangra, aki a Teleki által gondozott törvényjavaslatot az autonóm hatáskörök folyamatos farigcsálása miatt gyarló és „fájdalmasan korcs alkotásnak” nevezte, amelyért nem nagy kár, de most eljött az ideje, hogy a magyar állam vezetőinek ünnepélyes ígéretét egy az országgyűlés elé terjesztett új javaslattal végre teljesítse.⁶⁸ A többség valószínűleg különösebb érdeklődés nélkül hallgatta végig az eszme-futtatást. A katonai és külpolitikai környezet mozgásait megértő kevesek viszont ennek nem csak időszerűtlenségét érezték, de talán azt is sejtették, hogy a kárpátaljai önkormányzatról való magyar parlamenti közbeszéd utolsó epizódját látják és hallják.

A magyar kormány figyelmét már 1940 nyara, a Teleki-féle javaslat benyújtása óta olyan kihívások kötötték le, amelyek megakasztották a kárpátaljai kodifikációt. A második bécsi döntéssel járó változások alaposan átrendezték a nemzetiségpolitikai

⁶⁵ Uo. 213-214.

⁶⁶ *Képviselőházi Napló*, 1939. XVI. kötet, 318. ülés, 1942. december 2. 461-462.

⁶⁷ *Képviselőházi Napló*, 1939. XVIII. kötet, 348. ülés, 1943. december 1. 459.

⁶⁸ *Képviselőházi Napló*, 1939. XVIII. kötet, 352. ülés, 1943. december 9. 703.

mozgásteret, a szereplők lehetőségeit. A legjelentősebb következmény az etnikai arányok nagymértékű megváltozása lett. A magyar után a legnagyobb hazai nemzetiséget immáron a románság alkotta. Ahogyan növekedett a nem magyar nemzetiségű lakosság száma az országban, ugyanolyan mértékben fogyatkozott a ruszin önkormányzat megvalósulásának esélye, mivel a magyar politikai osztály mind gyanakvóbbá vált a kollektív nemzetiségi jogok minden formájával szemben. Úgy gondolták, ha a ruszinok autonómiát kapnának, kevesebb a románok sem fogják beérni, ami egykettőre föderalizációhoz, végeredményben pedig a nagy nehezen és csak részlegesen helyreállított állami egység megszűnéséhez vezethet.⁶⁹

A szatmári és észak-erdélyi területek visszatérésével úgy 90 ezer fővel növekedett a német nemzetiség is, ráadásul az ő érdekükre hivatkozva kényszerítette ki Berlin a magyar kormánytól a magyarországi németiség egészének különleges jogállást biztosító népcsoportegyezményt. Hiába vonakodott különösen a miniszterelnök, a magyar vezetés nem úszhatta meg az egyezménynek nem csak a parafálását, de a belső jogba történő átültetését sem, különösen hogy a Harmadik Birodalom kegyeiért versengő szomszédos Szlovákia és Románia is jóval készségesebbnek bizonyult a maga német kisebbségeinek jogérvényesítésében. Teleki a baloldali és szélsőjobboldali ellenzék egy részével titokban egyeztetve elérte, hogy a képviselőház elsöprő többsége a német származású képviselőket is beleértve egységesen elutasítsa a törvénybe iktatást. A kormányfő Berlin felé erre hivatkozott, amikor áthidaló megoldásként az egyezmény rendeleti úton történő beiktatását ajánlotta, ami 1940. november végén meg is történt. Így kívánták csökkenteni a nemzetközi jogi kötelezettség súlyát, nem beszélve arról, hogy a végrehajtási utasítással végképp adóság maradtak.⁷⁰ Jelentős energiákat mozgósítottak arra is, hogy az 1941-es népszámláláskor a hazai német nemzetiség létszámát kisebbsítsék. A népszámlálási adatfelvételnél nem az anyanyelvet tekintették a nemzetiségi hovatartozás kritériumának, hanem a

⁶⁹ Korláth Endre a ruszin képviselők beszédeit rendre erre utaló közbeszólásokkal kísértte: „És mi marad nekünk?” „S aztán jönnek a többi nemzetiségek!” Hokky Károly egyenesen úgy fogalmazott, hogy az autonómia, mivel elhatárolás, „nem helyes”. L. *Képviselőházi Napló*, 1939. XII. kötet, 228. ülés, 214., 230.

⁷⁰ Tilkowszky Loránt: *Ez volt a Volksbund...*, i. m., 1978, 124-125.

közvetlen erre irányuló bevallást. „Suttogó propagandaként” pedig azt terjesztették, hogy azokat, akik német nemzetiségűnek vallják magukat, az SS irányította, Birodalomba való hazatérési program keretében áttelepíthetik Németországba. Ezzel annyit értek el, hogy míg német anyanyelvűnek majdnem 720 ezer fő vallotta magát, addig a német nemzetiségűek száma alig valamivel maradt alatta az 535 ezernek.⁷¹ Nyilvánvalóan nem lett volna taktikus a kárpátaljai autonómia keresztülvitele, miközben a kormányzat a népcsoportegyezmény hatásainak semlegesítésére, belőle fakadó kötelezettségei teljesítésének pedig az elaltatására törekszik. Csak támadásoknak tette volna ki magát, és fokozódhattak volna a Volksbund áskálódásai Berlinben. Inkább állta a gyöngébb fél, a ruszin autonomisták szemrehányásait.

De nem csak e körülmények miatt nem jutott elegendő erő és figyelem, valamint eltökéltség a törvényjavaslat megtárgyalására. Teleki teendői szeptembertől még jobban megszorodtak, mivel elvállalta a visszacsatolt észak-erdélyi terület kormánybiztosságát. Érthető, hogy ilyen igazgatási tömkeleg és megannyi nemzetiségpolitikai ellentmondás mellett nem tudta, vagy ekkor talán már nem is akarta továbbvinni kárpátaljai terveit.⁷² Különösen akkor, ha a kormányzásban nem érvényesült az ésszerű feladatmegosztás, s munkatársai főként a kárpátaljai önkormányzat ügyében minduntalan a miniszterelnökre vártak, aki kétségtávol a legelkötelezettebbnek bizonyult az egész folyamatban.⁷³

A kormányzási problémák megoldására Teleki a régóta dédelgetett alkotmányreform gondolatával állt elő, ám ez, mint lenni szokott, nem csökkentette, inkább csak tovább növelte a gondokat, és hozzájárulhatott az autonómia álomba szenderüléséhez. A

⁷¹ Stöckert Dániel: *A Harmadik Birodalom németiségpolitikája...*, i. m., 2014, 150-157.

⁷² Ablonczy Balázs a kormányfőnek az erdélyi területek visszaállítására irányuló aktivitását vizsgálva olyan következtetésig jut el, hogy a második bécsi döntés „paradigmaváltást jelentett Teleki nemzetiségpolitikai gondolkodásában”, mivel „az autonómia mint megoldási mód kikerült a programjából”, tehát a kárpátaljai tervezet főképp emiatt került le a napirendről. Ablonczy Balázs: *Teleki Pál...*, i. m., 2005, 474.

⁷³ Teleki Kozmának még 1940 májusában kifakadt: „Mindent neki kell csinálni – ruszin autonómiát...” L. *Kozma Miklós kézírásos naplója*. Magyar Nemzeti Levéltár K 429 45. csomó 1. dosszié

hivatásrendi állam tervezetének fogadtatása amúgy még a politikáját egyértelműen támogatók körében is meglehetősen vegyes volt.⁷⁴ Különösen élesen bírálta a hajdani szegedi elvbarát, az akkoriban már más úton járó Bajcsy-Zsilinszky Endre, hogy „ebben a világválságban” akarják megváltoztatni a népképviselői elv lefokozásával a magyar alkotmány jellegét.⁷⁵ Hasonló érvekkel mondott elmarasztaló ítéletet a közjogi történések minden rezdülését figyelemmel kísérő Bölöny József.⁷⁶ Szinte egyedül csak Demkó Mihály emlegette megértéssel az elgondolást, de ő is csak utólag, Telekivel erről folytatott beszélgetéseikre utalva, elsősorban annak az alkotmányos hagyományokhoz merészen hozzányúló, reformáló bátorságnak a példajaként, amely véleménye szerint a kárpátaljai önkormányzat tervezetében is megnyilvánult, s amelynek meg kellene mutatkoznia a létrehozatal során.⁷⁷ Nem kizárt, hogy a kormányzást tudományos módszerekkel művelő miniszterelnök éppen a háborús időket gondolta alkalmasnak a lényegi változtatásokhoz. A korporatív szerkezet kiépítése mellett a területi közigazgatás átalakítása ugyancsak megfordulhatott a fejében, amikor 1940 végén a felsőházban a költségvetési vita során kitért arra a Keresztes-Fischerrel már régóta latolgatott közös elképzelésükre, hogy Felső-Erdélyt, valamint Székelyföldet is egy nagyobb közigazgatási egységbe fogják össze.⁷⁸ Ha jól meggondoljuk, ezek kiválóan illeszkedhettek volna a már létező Kárpátaljai Kormányzói Biztosság területéhez. Itt azonban fönmaradt tervezetek, kiérlelt javaslatok híján már olyan ingoványos talajra lépni, ami nem engedi meg a továbbhaladást.

A felsőházban elhangzó Teleki-beszédnek akadt még egy mellékes, ám érdekes részlete, amikor a magyar történelmi alkotmányt jellemezve saját, korábbi szavait idézte, amelyeket a

⁷⁴ Ablonczy Balázs: *Teleki Pál...*, i. m., 2005, 486-487.

⁷⁵ *Képviselőházi Napló*, 1939. VIII. kötet, 163. ülés, 1940. november 29. 1034-1035.

⁷⁶ *Felsőházi Napló*, 1939. II. kötet, 41. ülés, 1940. december 19. 172. Erre kapja föl a fejét, és kommentálja kritikusan az alkotmányjogi rezdüléseket is éberen figyelő Bölöny József. L. Bölöny József: Alkotmányreform? In: *Magyar Nemzet*, 1940. október 27. 7.

⁷⁷ *Képviselőházi Napló*, 1939. X. kötet, 198. ülés, 1941. június 23. 145.

⁷⁸ Bölöny József: Nagyobb közigazgatási egységek felé? In: *Magyar Nemzet*, 1940. december 29. 8.

„kárpataljai önkormányzatra vonatkozó törvényjavaslat beterjesztése alkalmával” mondott.⁷⁹ Hogy pontosan és szöveghűen idézte korábbi kijelentéseit, arról árulkodik, hogy nem elszólta magát, hanem előre megfontoltan hivatkozott az autonómiajavaslatra. Márpedig ha végképp el akarta volna altatni, akkor fölösleges és hátrányos lett volna akár egy ilyen közvetett formában történő említés is.

Mindazonáltal kiszámíthatatlanul tartós körülménynek a háború számított. A kárpataljai törvényjavaslat benyújtását követően három héttel kezdődött az angliai légi csata, majd szeptember és október folyamán a Balkán és Észak-Afrika is lángba borult. Nem csoda, ha ezek után Roosevelttel amerikai elnök 1940. december 29-i beszédét világszerte nagy érdeklődés övezte. Bár a háborútól való távolmaradás szándékát hangsúlyozta, nem hagyott kétséget afelől, hogy az Egyesült Államok a jövőben is megad minden anyagi segítséget Nagy-Britanniának, és kész akár a legnagyobb erőfeszítésre a demokrácia, a szabadság megvédéséért. „Hitler újévi beszédében rendkívül éles támadást intézett a demokráciák ellen”, és azzal fenyegetőzött, hogy a háború az ellenséges erők megsemmisítéséig folytatódik.⁸⁰ Ezért nagyon is találó az alábbi kortársi jellemzés: „Az egész világhadihelyzetet (sic!) rejtelmes, félelmetes, lázas előkészületek jellemzik. Pillanatnyilag csak kisebb arányú csatározások folynak mindenütt, de az egész levegő terhes a hatalmas, lesújtó csapások előérzetétől.”⁸¹ A háború eszkalációja lehetett talán a legfőbb oka a kárpataljai önkormányzat meghíusulásának. Bródy már az összeomlás után, 1945-ben a szovjet népbíróság előtti vallomásában arról beszélt, hogy a háború idején az autonómia ügyét Budapesten egyszerűen félretették, és azt tanácsolták nekik, hogy amíg a világégés tart, lehetőleg ne is nagyon emlegessék.⁸²

⁷⁹ *Felsőházi Napló*, 1939. II. kötet, 41. ülés, 1940. december 19. 178.

⁸⁰ *Magyar Nemzet*, 1940. december 31. 1-2., 1941. január 1. 1-2.

⁸¹ Dr. Tombor Jenő ny. ezredes: A hadihelyzet újév napján. In: *Magyar Nemzet*, 1941. január 1. 4.

⁸² Paul Robert Magocsi: *The shaping of a national identity...*, i. m., 1978, 247., 451. Hasonló magyarázatot ad új forrás bevonása nélkül is, pusztán a magyar szakirodalom alapján a Moszkvában élő kárpataljai születésű történész, Zseliczky Béla. Többszörösen is arra a következtetésre jutott, hogy a „háborús idők” akadályozták meg a vajdasági törvényjavaslat letárgyalását, főképp az 1941 nyarán Szovjetunió ellen megindult támadás, amelyben Magyarország is

Az előzmények tükrében kifejezetten érdekes, hogy Tilkovszkynak egy kései hivatkozása némileg közel áll a „háborús” magyarázathoz. Ebben ugyanis már azt emeli ki, hogy az autonómia ügyét a „veszedelmesnek tartott közvetlen szovjet szomszédságra való tekintettel” vették le a napirendről.⁸³ A szovjet szomszédság a háború kitörésétől fogva állt fönn. Ráadásul 1940–1941 fordulóján a jugoszláv-magyar viszonylatban az események mind jobban összesűrűsödtek. A jelek arra mutattak, hogy ennyi kedvezőtlen körülménytől övezve a kormányfő az autonómia terén egyelőre a politikai mozdulatlanságot látta a legkifizetődőbbnek.

Az összképet kiegészítheti még a kormányzói biztos, Kozma Miklós autonómiához való viszonyának a vizsgálata. Az évtizedek múltán keletkezett visszaemlékezések róla szóló részei ebből a szempontból ellentmondanak egymásnak. Közeli munkatársa, a kárpátaljai oktatásügyért felelős Marina Gyula szerint Kozma fő célja az autonómia megvalósítása volt, amiben csak korai halála akadályozta meg.⁸⁴ Padányi-Gulyás Béla ezzel gyökeresen ellentétes benyomásait főntebb már idéztem.⁸⁵ Hogy melyik beszámoló a hitelesebb? Marina mindenki másnál többet tudott Kozma szándékairól, hiszen jól ismerte, míg ugyanez nem mondható el Padányi-Gulyás Béláról. A közelség természetesen elfogulttá tehet, míg a távolság részleteiben pontatlanabb, ám akár tárgyilagosabb szemléletre is vezethet. Egyéb támpont híján, csupán a két egymásnak ellentmondó forrás alapján nehéz megítélni a kormányzói biztos szerepét, aki hivatalának átvételekor talán nem csupán azért, hogy a kedélyeket megnyugtassa, „eljövendő autonómiáról” beszélt. Az *eljövendő* kitétel ugyanakkor arra is utalhatott, hogy kormányzati szinten talán már ekkor körvonalazódott a döntés: egy majdani nyugalmi időszakra, tehát a

részt vett, s Kárpátalja a hadsereg fölvonulási területe lett. Zseliczky Béla: *Kárpátalja...*, i. m., 1998, 60-61.

⁸³ Fodor Ferenc: *Teleki Pál...*, i. m., 2001, 229. A Fodor irathagyatékából sajtó alá rendezett munkát Szávai Ferenc Tibor és Tilkovszky Loránt látta el magyarázó jegyzetekkel. A szerző egyik ilyen, a kárpátaljai önkormányzat ügyének rendezetlenségére utaló mondatához fűzött lábjegyzetben lapul a fenti rövid értelmezés.

⁸⁴ Marina Gyula: *Ruténsors...*, i. m., 1977, 147.

⁸⁵ Padányi-Gulyás Béla: *Vallomás...*, i. m., 1975, 159. Erre hivatkozott a 29-es jelzet és lábjegyzet alatti bekezdés, illetve néhány mondat.

háború utánra halasztják az önkormányzatra vonatkozó ígéret teljesítését. A különben Bródyék ellensúlyozására ugyancsak alkalmas autonómiagondolat napirenden tartását látszik alátámasztani az is, hogy a Kárpátaljai Párt, amelynek megalakulását 1941 februárjában Kozma vezényelte, „Kárpátalja önkormányzatának törvényes biztosítását” jelölte meg egyik céljaként. A szálakat kézben tartó értelmi szerző persze ezúttal sem felejtette el kihangsúlyozni, hogy a kárpátaljai terület elválaszthatatlan része Magyarországnak.⁸⁶

A Kozma által megvalósíthatónak s ezért kívánatosnak tartott autonómia azonban ekkor már korántsem volt azonos a vajdasági törvényjavaslatban foglaltakkal, mivel az egyre inkább politikai és közigazgatási kelepccének bizonyuló helyzetből a kiutat a megerendszer itteni visszaállításában látta.⁸⁷ Az autonómia és a vármegyrendszer összeegyeztetésére kínált megoldást Bölöny Józsefnek a *Magyar Nemzet*ben két ízben is előadott javaslata. Nem kizárt, hogy Kozma nem csak ismerte, de helyeselte is ezt az elképzelést. Személyes jóviszonyuk okán azt már csak valószínűsíthetjük, hogy erre vonatkozó észrevételeit meg óhajtotta osztani Telekivel, azonban a jugoszláviai események örvénye minden hosszú távú építkezést célzó törekvést elnyelt. Nagyon valószínű, hogy a kárpátaljai autonómia gondolatának a napja, ha jogilag nem is, de politikailag ekkor áldozott le.⁸⁸

A világháború sodrában soron következő események újabb és újabb rétegeként rakódtak rá, mígnem teljesen eltakarták. A történész majd két évtized múltán kelti életre a szép számmal fönmaradt, de mégiscsak hézagos forrásokból az 1939-1941 közötti, főként Teleki személyéhez köthető magyar nemzetiségpolitikát, benne a kárpátaljai történésekkel. A rekonstruált események közül a köztörténeti

⁸⁶ Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek..., i. m.*, 1942, 258.

⁸⁷ „Ez volna az ideális megoldás, amely kivezethetne abból a zsákutcából, amelybe az autonómia megígérése révén politikailag jutottunk” – írta egy Keresztes-Fischer belügyminiszterhez intézett 1941. március 11-i *szigorúan bizalmas* jelzést viselő levelében. L. *Kozma Miklós iratai*. MNL, OL K 429 18. d.

⁸⁸ Ez időben szinte pontosan egybevág a Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai címet viselő iratok végleges irattárérettségével, amelyet 1941 márciusában előbb Balla, majd Bernolák Jenő utolsó tollvonása tanúsított. (L. a 15-ös számú jelzetet és lábjegyzetet.)

tényalakítás folyamatában a történelmi ítélesterő, a kezdet és a vég hangsúlyos pontjaihoz igazodva, kiemelte az önkormányzati törvényjavaslat parlamenti benyújtását, és azt, ami visszavonásként volt értékelhető. Ennek az utóbbi ténynek a magva az 1940. augusztus 5-i időpont, meg a visszavonásnak nevezett mozzanat, de hozzá tartozik a döntéshozó személye is. Azt igyekeztem aprólékosan bizonyítani, hogy a tény magvának középső eleme (augusztus 5.) a források téves olvasatának következménye, ezért a tény egésze is mindenképpen fölülvizsgálatra szorul. Tehát ekkor még nem, sőt lehet, hogy formailag egyáltalán nem vonták vissza a törvényjavaslatot, de a miniszterelnök nem is „csomagoltatta el”, mint aminek elfogadtatására nincs esély. Ha az így javított eseményt a kodifikációs előkészítés többi tényének a kronológiai és ok-okozati rendjébe illesztjük, elveszíti korábbi szegletkő jellegét, s a kodifikációs történet utolsó stádiumának a bevezetője lesz csupán. Utána még hónapok múlnak, míg az elaltatásról való elhatározás végre megszületik.

A tény „húsához” nemcsak az őt övező többi ténnyel való kapcsolata tartozik, hanem a tényről való gondolkodás, aminek a leglényegesebb részét mindig a *miért* kérdésre adható válaszok képezik. Láthattuk, hogy egy okra (katonai körök ellenállása) szűkítve a megértés felületi szinten reked meg, míg a több irányban történő nyomozás és sokágú magyarázat közelebb viszi aényt a II. világháború korának magyarországi valóságához. A kifejezésmód és a mögötte megbúvó föltevés szintén a tény húsát alkotja.⁸⁹ A katonai vezető körök „erőteljes fellépése következtében” vagy „követelésére” kifejezések azt sugallták, mintha ezeknek befolyása olyannyira megnövekedett volna már a világháború kezdetén, hogy a civil hatalom a nemzetiségpolitikának ebben a lényegi kérdésében sem volt képes akarátát keresztülvinni. Igaz ugyan, hogy a kormányzat számára a katonai érdekek egyre nagyobb fontossággal bírtak, és Telekiéknek sűrűn gyűlt meg a baja a mindenbe beavatkozó vezérkarral. Ám arról nem került elő még csak közvetett forrás sem, hogy egy ilyen horderejű kérdésben övék lett volna az

⁸⁹ Az itt fölvonultatott, a történelmi ténnyel kapcsolatos fogalmakat John Lukacs könyvéből ültettem át. A tanulmányom végére szánt rövid összegzésben mintegy kísérletképpen megpróbáltam alkalmazni őket. Lukacs, John: *A történelmi tudat...*, i. m., 2004, 151-163.

utolsó szó. A kormányfő jóval több szempontot mérlegelt, amikor meghozta döntését.

A klasszikus történelmi törekvés, miszerint föltárni a múltat úgy, „ahogy a valóságban volt”, nem vált idejét múlttá.⁹⁰ Ugyanakkor maga a nézőpont vagy éppen a nyelvi-stilisztikai óvatlanság és persze a tévedés meghiúsíthatnak, sőt illuzórikussá tehetnek minden erre irányuló igyekezetet, ezek a történelmi tényvé válás buktatói. A bemutatott esetben mindhárom tényező szerepet játszott. A vezérkar „elmarasztalása” jól belesimult abba a döntően negatív megítélésbe, amely alá az idő tájt (az 1960-as években) a Horthy-korszak hadserege esett. Ehhez a hangoltsághoz véletlenszerűen társult az *ad acta* tétel téves olvasata és az olyan nyelvi megfogalmazás, amely azután egy ismételt jelentésbeli billentéssel (a tény kronológiai újra fölhasználásakor) tovább távolodott attól, „ahogyan a valóságban történt”, pedig néha „a történésznek jobban kell ügyelnie a szavaira, mint a tényekre”.⁹¹ De mit tehetünk újra meg újra előforduló tárgyi melléfogásainkkal? Az ismételten becsúszó tévedésekre igazából az a legjobb orvosság, ha „tudományos szinten tudatosan keressük a hibát”.⁹² Ez megőrzi számunkra az esélyt, hogy tévedéseink termékenyek legyenek.

⁹⁰ A rankei maxima, a „wie es eigentlich gewesen” ma is a kutatás és történelmi képalkotás fő célja, legfőljebb a történész tudatában van annak, hogy csupán közelítésekre képes. Miközben erőfeszítéseket tesz önmaga kiiktatására, magát szinte teljesen átadva valósággal belebújik a vizsgált tárgyba.

⁹¹ Lukacs, John: *A történetírás jövője...*, i. m., 2012, 92.

⁹² Popper, Karl: *Szüntelen keresés...*, i. m., 1998, 104. A tanulmányban előforduló szép számú és bő lábjegyzethez magyarázatul csak annyit fűznék: ezek „használatra teszi lehetővé a történészek számára, hogy szövegeiket ne monológokként, hanem beszélgetéseként építsék fel, melyekben a modern kutatók, elődeik és tárgyaik valamennyien részt vesznek.” L. Grafton, Anthony: *A lábjegyzet...*, i. m., 2001, 195.

Felhasznált források

A Képviselőház házszabályai. 1939. évi hivatalos kiadás. Budapest, Athenaeum, 1939.

A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnökének iratai. Hadtörténelmi Levéltár B/234 277

Bernolák Jenő önéletrajza. Vízügyi Múzeum, Vác, Dokumentációs Osztály Ad/292-2008.

Bölgöny József: *A törvényhozó testületek 1848-1985.* 2. kötet. Bizottságok B kötet (1920-1985) Budapest, Kézirat, 1985. 863-870.

Délamerikai Magyar Hírlap 1949. augusztus

Ezer év törvényei. www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7682

Felsőházi Napló. 1939. II. kötet

Hóman Bálint: *Magyarország szerepe a világháborúban.* Bad Aussee 1945. OSZK Kézirattár Analekta 12.369

Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szücs László. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1962. 238-244

Kárpáti Vasárnap. 1940. november 10.

Képviselőházi Napló. 1939. III–XVIII. kötet

Kozma Miklós: *A visszacsatolt Kárpátalja. Napló 1939-1941.* Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2009.

Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek, előadások 1935-1940.* IV. kötet. Budapest, A szerző kiadása, 1940. 278-286.

Kozma Miklós: *Beszédek, cikkek, előadások, nyilatkozatok 1940-1941.* V. k. Sajtó alá rendezte Tarr László. Budapest, 1942. 202-344.

Kozma Miklós kézírásos naplója. Magyar Nemzeti Levéltár K 429 45. csomó 1. dosszié

Kozma Miklós iratai. Magyar Nemzeti Levéltár K 429 18. d.

Magyar Nemzet, 1940. október – 1941. január

Magyarország tiszti - és névtára. XLVIII. évfolyam 1941. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1941. 24-25.

Marina Gyula: *Ruténsors, Kárpátalja végzete*. Toronto, 1977.

Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály Magyar Nemzeti Levéltár K 28 210.cs., 214.cs.

Padányi-Gulyás Béla: *Vallomás egy elsüllyedt világról*. München, Aurora, 1975.

Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1989.

Russzkoje Szlovo, 1940. október

Stöckert Dániel: *A Harmadik Birodalom németiségpolitikája Magyarországon. Magyarnémetek Németország árnyékában (1938-1945)*. Doktori disszertáció (kézirat) Budapest, 2014. 146-157.

Teleki Pál: *Magyar nemzetiségi politika*. Budapest, 1940.

Irodalomjegyzék

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 474-487.

A Miniszterelnökség Levéltára (1867-1944). Repertórium. Összeállította: Szücs László. Budapest, 1958.

Botlik József: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkelet-Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 2000.

Botlik József: *Kárpátalja története (1918-1939)*. In: *Trianoni Szemle*, 2010. 3. szám

Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II*. Nyíregyháza, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke és Veszprémi Egyetem, 2005.

- Bölony József: *A Kárpátaljai Vajdaságról és annak önkormányzatáról szóló törvényjavaslat bírálata*. Magyar Közigazgatás Könyvtára 12. szám. Budapest, A „Magyar Közigazgatás” kiadása. 1940.
- Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939-1944*. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010.
- Csernicskó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867-2010)*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.
- Dombrády Loránt: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986.
- Egyed István: Kárpátalja önkormányzata. In: *Jelenkor*, II. évfolyam 20. szám (1940. október 15.) 7.
- Ember Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944*. Galánta –Dunaszerdahely, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.
- Fedinec Csilla: Konzervált történelem. In: *Pro Minoritate*, 2012, 2. szám, 164-170.
- Fejér László: Bernolák Jenő. In: *Víztükör*, 1998. 2. szám
- Fodor Ferenc: *Teleki Pál. Egy „bujdosó könyv”*. Budapest, Mike és Társa Antikvárium, 2001. 229.
- Grafton, Anthony: *A lábjegyzet. Egy különös történet*. Budapest, L’Harmattan – Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2001.
- Kárpátalja 1919-2009 – történelem, politika, kultúra*. Szerkesztette: Fedinec Csilla. Budapest, Argumentum Kiadó, 2010. 157-162.
- Karl János: Kárpátalja jogállása 1918 óta. In: *Kisebbségvédelem*, V. évfolyam, 5-6. szám, 5-17.
- Lukacs, John: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2004.

- Lukacs, John: *A történetírás jövője*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- Magocsi, Paul Robert: *The shaping of a national identity. Subcarpathian Rus, 1848-1948*. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 1978.
- Magyarország története*. 8. kötet 1918-1919, 1919-1945. Főszerkesztő: Ránki György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 995-996. 1021-1023.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Budapest, Optimum Kiadó, (é. n.)
- Magyarország történetének kronológiája*. III. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.
- Ónody Olivér: A Miniszterelnökség és annak régi nemzetiségpolitikája. In: *Valóság*, 1997, 4. szám 77-84.
- Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris Kiadó, 2013. 208-226
- Popper, Karl: *Szüntelen keresés. Intellektuális önéletrajz*. Budapest, Áron Kiadó, 1998.
- Püski Levente: Parlamenti ciklusok, ülészakok, ülések a két világháború közötti Magyarországon. In: (szerk. Miklós Péter) *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 2010. 35-45.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- Szabadsfalvi József: Egy elfeledett társadalomtudós. Portrévázlat Ottlik Lászlóról. In: *Magyar Szemle*, 2006, 3-4. szám 58-78.
- Tilkovszky Loránt: A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről. In: *Századok*, 1965, 6. szám 1247-1258.
- Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938-1945*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 73-79.

- Tilkovszky Loránt: Magyarság és nemzetiség. Nemzetiségpolitikai irányzatok Magyarországon (1919-1945) In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerkesztette Lackó Miklós. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 341-372.
- Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.
- Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Tilkovszky Loránt: *Teleki Pál. Legenda és valóság*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- Vasas Géza: Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiájának ügye 1939-1940-ben. In: (szerk. Fedinec Csilla) *Kárpátalja 1938-1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 157-215.
- Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920-1945. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.